

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Навчально-науковий інститут новітніх освітніх технологій

СОЦЬКА Альона Олександрівна

**Співвідношення рефлексивності особистості та
семантики стилів соціальної перцепції в
юнацькому віці /The correlation between the
reflexivity of the individual and the semantics of
social perception styles in adolescence**

ТЕРНОПІЛЬ - 2024

АНОТАЦІЯ

Соцька Альона Олександрівна «Співвідношення рефлексивності особистості та семантики стилів соціальної перцепції в юнацькому віці» – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітнього ступеня «магістр» за спеціальністю 053 – «Психологія» – Західноукраїнський національний університет, Тернопіль, 2024.

У кваліфікаційній роботі з теоретико-методологічних позицій проаналізовано та обґрунтовано варіанти розвитку особистісної рефлексії, відображені в семантиці стилів соціальної перцепції, що уточнюють загальні уявлення про психологічні закономірності розвитку особистості в юнацький період; в результаті проведеного емпіричного дослідження отримано відомості, що доповнюють теоретичні уявлення про сутність стилів соціальної перцепції.

ABSTRACTS.

Sotska Alyona Olexandrivna “Correlation of personality reflexivity and semantics of social perception styles in adolescence” - Manuscript.

Research for the degree of master's degree in specialty 053 - “Psychology” - West Ukrainian National University, Ternopil, 2024.

The qualification work analyzes and substantiates the options for the development of personal reflection reflected in the semantics of social perception styles from theoretical and methodological positions, clarifying general ideas about the psychological patterns of personality development in adolescence; as a result of the empirical study, information was obtained that complements the theoretical understanding of the essence of social perception styles.

ЗМІСТ

ВСТУП

.....4

РОЗДІЛ 1. ЮНІСТЬ ЯК ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ СТИЛІВ

СОЦІАЛЬНОЇ ПЕРЦЕПЦІЇ.....7

1.1. Соціально-психологічні передумови становлення особистості в юнацький період.....7

1.2. Система особистісних конструктів як основа використання семантично різних стилів соціальної перцепції.....14

РОЗДІЛ 2. РІВНІ РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ЮНАЦЬКОМУ ВІКУ.....22

2.1. Становлення стилів соціальної перцепції у юнацькому віці.....22

2.1. Варіанти розвитку особистісної рефлексії у юнацькому віці.....28

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ РЕФЛЕКСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ТА СЕМАНТИКИ СТИЛІВ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕРЦЕПЦІЇ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ36

3.1. Опис методів та процедури дослідження.....36

3.2. Результати дослідження семантики стилів соціальної перцепції як відображення рівнів розвитку рефлексивності особистості у юнацькому віці...43

ВИСНОВОК

.....50

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ.....53

ДОДАТКИ.....57

ВСТУП

У ході формування особистості центральним є процес розвитку, збагачення, уточнення та ієрархізації системи особистісних конструктів, знання особливостей функціонування та розвитку яких, дає додаткову можливість реконструювати свідомість людини, зрозуміти та передбачити логіку її дій та вчинків, а також активно втручатися в ці процеси. І саме етап юності – найбільш оптимальний та продуктивний етап, на якому ще можливість цілеспрямованої роботи з формування свідомості молодих людей.

Сучасна культура пропонує безліч варіантів для реалізації можливостей особистості. Але, для успішної самореалізації в суспільстві людині необхідно, насамперед, мати чітке уявлення про навколишній світ, про себе і людей, які перебувають поруч. Саме в юнацькому віці активно формується світогляд, приймаються життєві орієнтири, закріплюється ставлення до дійсності, що реалізується у способах виділення, оцінки та прогнозування подій та явищ, а також у способах організації своєї поведінки.

Вивчення когнітивних стилів, які, на думку низки авторів (Палій А.А., Чеботарьова А.І. Kelly G. A., Witkin H.A., Goodenough D.R. та ін.) є детермінантами поведінки людини, виводить науковців на фундаментальні проблеми світосприйняття людини, а вивчення стилів соціальної перцепції – на проблему побудови суб'єктом образу соціального світу та способів взаємодії з ним. Крім того, юнацька свідомість чутлива до цілеспрямованих впливів, в подальшому ж життя молодих людей вибудовується за принципом самоорганізації. При цьому неусвідомленість деяких особистісних властивостей може призвести до їх некерованості, і як наслідок – неконструктивності стилів та способів поведінки.

Незважаючи на визнання єдності свідомості та діяльності, їх взаємозв'язок у вітчизняній психології залишається мало вивченим. Дослідження змісту індивідуальної свідомості ведуться переважно у межах суб'єктивної психосемантики. Особливості ж розвитку внутрішнього світу та самосвідомості в юності вивчали (В. Мінчев, І. Лібанова, Л. Гришина, Т. Котова та ін.), котрі зазначали, що юність, попри все інше – це період інтенсивного розвитку особистісної рефлексії, основним механізмом розвитку якої є її змістовна зміна, розширення та збагачення системи особистісних конструктів. Незважаючи на

таку ґрунтовну позицію робіт, що описують розвиток суб'єктивної семантики в юності вкрай мало. Ще менше праць, що поєднують у собі емпіричне дослідження якостей, які виявляються в поведінці на інструментальному рівні та властивостей системи суб'єктивних значень.

Відтак, для подолання цієї прогалини, ми будемо розглядати рівні розвитку рефлексивності особистості в юності через вивчення особливостей суб'єктивної семантики юнаків і дівчат, а також взаємозв'язку властивостей системи індивідуальних значень з їх індивідуально-психологічними особливостями в контексті соціальної перцепції. Стил ь соціальної перцепції можна розглядати у рамках когнітивного стилю як стійкий спосіб сприйняття та оцінки себе та інших людей. При цьому поняття стилю є у даному випадку евристичним, так як є інтегральною характеристикою індивідуальності й дає змогу об'єднати в одному емпіричному дослідженні вивчення семантики соціальної перцепції та інструментальних властивостей особистості. Вивчення ж стилів соціальної перцепції як системи особистісних конструктів у нашій роботі стало можливим у рамках синергетичного підходу.

Мета дослідження – виявити співвідношення рефлексивності особистості та семантики стилів соціальної перцепції у юнацькому віці.

Об'єктом дослідження є показники рефлексії особистості та стилі соціальної перцепції у юнацькому віці, а його **предметом** – співвідношення рефлексивності особистості та семантики стилів соціальної перцепції в юності.

Гіпотеза дослідження складається з трьох основних припущень:

1. У юності існують семантично різні стилі соціальної перцепції. Семантика стилів соціальної перцепції відображає рівень розвитку рефлексивності особистості в юнацькому віці: переважання в описі себе та інших людей психологічних характеристик є ознакою вищого рівня розвитку рефлексивності особистості.

2. Семантично різні стилі соціальної перцепції мають різний тип структурної організації. Семантично однорідні стилі соціальної перцепції є стабільними, інтегрованими; для змішаного за змістом стилю соціальної перцепції характерно ослаблення наявних структурних зв'язків.

3. Різні стилі соціальної перцепції з різною успішністю дають змогу передбачати поведінку інших людей. Стилі соціальної перцепції, що

характеризуються інтегрованістю і різноманітністю системи особистісних конструктів, мають більшу передбачувальну здатність.

Для досягнення поставленої мети та перевірки висунутих гіпотез необхідно вирішити такі **завдання**:

1. Вивчити закономірності розвитку особистості у юнацькому віці, що визначають становлення семантики стилів соціальної перцепції;
2. Розглянути рівні розвитку рефлексивності особистості у юнацькому віці;
3. Провести аналіз варіантів розвитку особистісної рефлексії та форм її репрезентації у семантиці стилів соціальної перцепції:

Особливості об'єкта та предмета дослідження визначили специфіку **методів дослідження**. Для діагностики особливостей стилів соціальної перцепції була використана техніка репертуарних решіток, що дає змогу сформулювати уявлення про рівень розвитку особистісної рефлексії. Також використовувалася батарея психодіагностичних методик, в яку було включено: 1) тест смисложиттєвих орієнтації, що визначає загальну свідомість життя як інтегральний показник особистості; 2) форму СМОЛ тесту ММРІ, як інструмент діагностики актуального психологічного стану та роботи механізмів соціально-психічної адаптації як результуючої ефективної взаємодії з соціальним світом; 3) тест для вимірювання рівня самоактуалізації особистості САТ (адаптація опитувальника особистісних орієнтації Е. Шострома).

Емпіричною базою дослідження став Західноукраїнський національний університет. У дослідженні взяли участь 20 юнаків та дівчат віком 17-19 років.

Теоретична значимість. Описані варіанти розвитку особистісної рефлексії, відображені в семантиці стилів соціальної перцепції, уточнюють загальні уявлення про психологічні закономірності розвитку особистості в юнацький період. В результаті дослідження отримано відомості, що доповнюють теоретичні уявлення про сутність стилів соціальної перцепції.

Практична значимість. Отримані результати можуть бути використані для розробки програм фасилітації особистісного розвитку в юнацький період, а також дають можливість кращого розуміння осіб з семантично різними стилями соціальної перцепції і можуть бути основою для розробки рекомендацій щодо ефективної взаємодії з ними.

Структура кваліфікаційного дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, що налічує 60 джерел, з яких 25 – іноземними мовами та 1 додатку. Загальний обсяг дослідження – 57 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ЮНІСТЬ ЯК ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ СТИЛІВ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕРЦЕПЦІЇ

1.1. Соціально-психологічні передумови становлення особистості в юнацький період

Юність - це особливий життєвий етап, коли здійснюється перехід з світу дитинства у світ дорослих. Науковці, які досліджують дану проблематику, цей часовий період описують по різному та визначають як: «Період життя, що лежить між дитинством і дорослістю» [19, с. 156], «Фаза переходу від залежного дитинства до самостійної відповідальної дорослості, що передбачає, з одного боку завершення фізичного розвитку, зокрема статевого дозрівання, а з іншого - досягнення соціальної зрілості» [14, с.32]

Вік, що описується цими визначеннями, включають як підлітковий, так і юнацький періоди. Багато авторів (І.С. Кон, Е. Еріксон) схильні об'єднувати ці два етапи життєвого шляху в один, інші, навпаки, розрізняють їх і виділяють різні цілі та ситуації розвитку (Ш. Бюлер, Л.С. Виготський та ін). На їхню думку, основна відмінність між цими віковими періодами полягає в тому, що для підліткового віку характерним є бурхливий фізичний розвиток, який припиняється на етапі юності і тоді ж завершується фаза статевої зрілості.

Також дослідники наводять інші приклади відмінностей, які розділяють ці два вікові періоди:

- у когнітивній сфері відзначається прогресуючий розвиток теоретичного мислення. Юнаки вже мислять логічно і в змозі займатися теоретичними міркуваннями та самоаналізом. Вони з ще більшою легкістю, ніж підлітки можуть розмірковувати на моральні, політичні та інші теми. У зв'язку з розвитком абстрактно-логічного мислення, молоді люди все частіше починають вести розмови про абстрактні предмети, про які вони нічого не знають (наприклад, про

влаштування світобудови та сенс життя;

- в афективній сфері зникає «підлітковий комплекс» емоційності, що включає перепади настрою, імпульсивність. Чуттєвість молодшої людини втрачає свою емоційну напруженість та існує вже на спокійному емоційному тлі. У цьому віці у юнаків і дівчат виникає більш точне регулювання почуттів, зокрема, більш досконале володіння вираженням своїх почуттів та настроїв. Також відбувається закріплення емоційної спрямованості особистості та емоційної культури [21, с. 187];

- у мотиваційній сфері у юнаків на перший план виходять мотиви, пов'язані з життєвим планом, намірами в майбутньому, світоглядом і самовизначенням [27];

- самосвідомість характеризується все більшим розвитком здатності до рефлексії та поступовою переорієнтацією із зовнішніх оцінок (оцінок, даних іншими людьми) на внутрішні. Самооцінка юнаків стає все більш узагальненою. Оціночні судження спрямовані на знаходження відповіді на питання, яким є юнак в очах оточуючих, наскільки він відрізняється від них і наскільки він близький до свого ідеалу [1].

Бедлінський О.І., об'єднуючи обидва ці етапи життєвого шляху особистості в єдиний період юності, виділяє у ньому проміжні фази – старший шкільний вік 15-17 років і ранній юнацький – 17-21 рік [3, с. 50]. Савчин М.В. виділяючи юність в окремий віковий період, вказує її межі від 15-16 до 21-25 років, одночасно посиляючись на їх умовність [21]. На основі виділення провідного типу діяльності – навчальної, Скрипченко О. В. відносить юність до шкільного періоду [22].

Визначаючи межі молодості, Келесі М. говорить про вік 16-17 років як про період, коли відбувається первинна соціалізація, а Зозуляк-Случик Р.В. характеризує юність як «синтез особистісного способу буття» та позначають межі віку від 13,5 до 18 років [15; 13]. Вони характеризують цей період як завершальний етап первинної соціалізації, період самовизначення, характерними надбаннями якого є формування життєвих планів та відкриття свого внутрішнього світу в його індивідуальній цілісності та унікальності.

Кульмінаційним моментом особистісного розвитку при цьому є "персоналізація" та поява здатності до саморозвитку (13, с. 43). Відтак зазначається, що до цього основним партнером по взаємодії з дитиною був суспільний дорослий, а зараз ним стає все людство (там само, с. 44). Враховуючи вищевикладене, ми приймаємо за межі юності вікові рамки від 15 до 19 років.

Досягнення пубертата знаменує вступ у юність, універсальна точка відліку якого визначається біологічним дозріванням: протягом відносно короткого періоду,

в середньому 4 років, в організмі відбудуться глибокі зміни і тіло набуває своїх остаточних статевих особливостей. Хоча процес змужніння відбувається у юнаків з різною швидкістю і різним шляхом, все ж таки основна проблема у встановленні тривалості юнацтва і юності в ході індивідуального розвитку полягає у визначенні їх завершеності. Юність закінчується з входженням людини у світ дорослих, проте, принаймні, у суспільстві, досягнення дорослого статусу немає точних, загальноприйнятих критеріїв.

Про маргінальність юнаків та дівчат розмірковує ціла низка вітчизняних та зарубіжних науковців [11; 15], котрі зазначають, що у цей час молода людина перебуває між двома соціальними світами – світом дітей та світом дорослих; перехід з одного в інший знаменує т.з. період нейтральності, коли вона не належить повністю ні до того, ні до іншого. Обидва світи пред'являють до неї суперечливі вимоги та очікування, що може призводити до конфліктних ситуацій, погіршення адаптації. Залишаючись у тому самому соціальному середовищі, юнаки та дівчата опиняються у сфері вкрай невизначених взаємин - «начебто все як завжди» і в той же час все інакше. Зміна значення людей у життєвому світі юнаків та дівчат може відбуватися досить болісно. Часто маргінальність у цьому віці призводить до появи особливої субкультури, в яку молоді люди вступають з метою набуття втраченого почуття приналежності до соціальної групи.

Перехід від юності до дорослості представляє процес, за яким стоїть важливий період індивідуального розвитку. При цьому можна виділити певну кількість подій, якими відзначений цей перехід: закінчення навчання, включення в ринок праці, відхід з батьківського дому, пошук партнера та створення власної

сім'ї. Однак порядок цих подій і час їхнього перебігу може змінюються в ході індивідуальної історії. Досягнення дорослого статусу також змінюється залежно від епохи та культури; в нашому суспільстві воно не інституалізоване і визначається за невиразними, мінливими та нормативними критеріями.

Л.С. Виготським визначає поняття «вік» через уявлення про соціальну ситуацію розвитку «це цілком своєрідне, специфічне для даного віку, виняткове, єдине і неповторне відношення між дитиною і навколишньою її дійсністю, насамперед соціальною». Відносини зі значущими іншими, діяльність, що склалася в ході взаємодії з ними, є відправною точкою для всіх змін, що відбуваються в даному віці [10].

Також, соціальна ситуація розвитку в контексті ідей Л.С. Виготського, розглядається як співвідношення реальної та ідеальної форм. Ця ідея полягає в тому, що дитина черпає зразки або образи зі світу ідеальних (вищих) форм - світу людської культури. Ідеальні образи порівнюються з власними діями дитини. Це порівняння і є джерелом розвитку. Слід також відзначити зростання важливості ідеального Я в структурі Я-концепції в юності; в юнацькому віці особливо сильно актуалізується проблема розбіжності реального та ідеального Я. На думку більшості науковців ця розбіжність є цілком нормальною (Кон І.С., 1989). Роль дорослого в цьому випадку полягає в посередництві між дитиною та світом вищих, ідеальних, культурних форм, який служить прикладом, задає зразки дії.

Отже, юність - період початку самостійного дорослого життя. Це визначає проміжне становище молодих людей між світом дорослих та світом дітей. Діапазон соціальних ролей та інтересів у цей період розширюється, змінюється їх якість, з'являється все більша кількість дорослих ролей з більшими вимогами до самостійності та відповідальності молодих людей.

У основі класифікації вікових періодів лежить поступова зміна наступних видів провідної діяльності: безпосередньо-емоційне спілкування, предметно-маніпулятивна дія, рольова гра, навчальна діяльність, інтимно-особистісне спілкування і навчально-професійна діяльність. Перехід від епохи до епохи характеризується кризою, яка визначається невідповідністю між актуальними завданнями діяльності та існуючими можливостями дитини. Провідною

діяльністю в юності, за визначенням більшості авторів є навчально-професійна. Крім того, у відносинах між однолітками-юнаками все частіше та чіткіше відтворюються ті відносини, які є серед дорослих людей. У процесі спілкування відбувається поглиблена орієнтація у нормах цих взаємин та його освоєння. Розкриваючи роль особистого спілкування, дослідники наголошують на формуванні особистих смислів життя, які полягають в оформленні спільних поглядів на життя, на відносини між людьми, на своє майбутнє.

Висвітлюючи питання періодизації психічного розвитку, А.Г. Асмолов, визначає, що найінтенсивніший розвиток самосвідомості породжується інтимно-особистісним спілкуванням як провідним типом діяльності юнацького віку (А.Г. Асмолов, 2001). В юності коло соціальної взаємодії молодих людей розширюється: юнаки та дівчата починають взаємодіяти з дорослими нарівні, їм відкриваються нові, незвідані раніше пласти людської культури. Крім того, це час активного оволодіння професійними знаннями та навичками. Тимчасова перспектива, що відкривається, призводить до роздумів про себе і свої можливості поряд з розумінням свого місця і призначення в житті, тобто. відбувається формування системи конструктів.

На виході з кожного вікового періоду у людини складається вікове новоутворення. Будь-які новоутворення, що виникають у юнацькому віці, з'явившись самі, починають виступати як внутрішні чинники розвитку, який представляє собою процес «саморуху», в якому «його передумови виступають як у ньому ж трансформуються його власні моменти», відповідно розкриваючи його внутрішні рушійні відносини, протиріччя та взаємопереходи (Леонтьєв О.М., 1975). Впливи, що зазнаються суб'єктом, тепер переломлюються структурами особистості, що виникли, таким чином, визначають і його внутрішню позицію, і його поведінку, і подальший хід формування особистості (Божович Л.І., 1979). У нашій роботі під цими структурами є особистісні конструкти, що утворюють основу свідомості юнаків і дівчат.

У культурно-історичної теорії питання походження свідомості є принциповим. Вікові структурні перебудови особистості, новоутворення характеризуються змінами у свідомості [10; 20].

Відтак, важливим етапом на шляху вирішення юнаків своїх психологічних проблем слід вважати розвиток здатності до формального розумового оперування. Жан Піаже виходив із того, що віковий розвиток людини визначається якісним розвитком її мислення, дозріванням розумових операцій. У навчальній діяльності, що стала провідною ще у молодшому шкільному віці, і, головне, у процесі засвоєння знань, що висуває нові вимоги до мислення школяра, до юнацького віку формуються основне психічне новоутворення - теоретичні форми мислення. При цьому головну роль відіграє розвиток мислення, що відбувається під час засвоєння наукових знань. Новоутворення, що виникають тут, є суттєвими для розуміння тих змін, які відбуваються у свідомості та особистості юнаків і дівчат [54].

Стаючи домінуючою функцією, мислення починає визначати роботу та всіх інших функцій свідомості, інтегруючи їх для вирішення завдань, що стоять перед суб'єктом. З часом ці функції інтелектуалізуються, усвідомлюються і стають довільними. Засвоюючи знання, юнак навчається процесу освоєння понять, тобто опановує вмінням будувати узагальнення за зовнішньо подібним ознаками, тобто вчиться міркувати у власне теоретичному плані.

Як зазначає більшість науковців, саме завдяки рефлексії [4; 7; 8; 25; 36; 38: 42 та ін.] відбувається активне наповнення структурних ланок самосвідомості, коли людина прагне пізнання себе як такої. Юнацькі самоописи стають більш організованими і структурованими, вони групуються навколо кількох центральних якостей.

Розвиток рефлексії було поставлено на чільне місце в концепції онтогенетичного розвитку суб'єктивної реальності. Рефлексія в цій концепції визначається як здатність людини здійснити ціннісно-сміслову самовизначення по відношенню до життя [37].

Завдяки рефлексії, що розвивається, закріплюються і вдосконалюються усвідомлювані установки особистості, які набувають мотивуючої сили в організації та самоорганізації поведінки юнака. Юнацька рефлексія є, з одного боку, усвідомленням власного "я" ("Хто я?", "Який я?", "За що я можу себе

поважати?"), а з іншого - усвідомлення свого становища в світі ("Який мій життєвий ідеал?", "Хто мої друзі та вороги?", "Ким я хочу стати?" тощо). При цьому основна увага концентрується на швидкому розвитку самосвідомості за допомогою рефлексії на себе та інших як найважливішої особливості особистості в підлітковому віці [44].

Відкриття себе як унікальної особистості нерозривно пов'язані з відкриттям соціального світу, у якому цієї особистості належить жити. У міру зростання рефлексивного досвіду зростає значення впливу власне особистісних сил розвитку – самооцінювання, самоприйняття, прийняття інших, соціальна спрямованість особистості, прагнення домінування, виразність інтернальності у рішеннях та діях та ін.

Дослідження змісту образу Я, проведені під керівництвом І.В.Дубровіної (1989), показали, що на межі підліткового та раннього юнацького віку у розвитку когнітивного компонента Я-концепції відбуваються істотні зміни, що характеризують перехід самосвідомості на новий більш високий рівень. Ці зміни включають збільшення кількості використовуваних описових категорій, зростання гнучкості та визначеності у їх використанні; підвищення рівня вибіркової, послідовної, складної та системної цієї інформації; використання більш тонких оцінок та зв'язку; зростання здатності аналізувати та пояснювати поведінку людини; з'являється турбота про точне викладення матеріалу, бажання зробити його переконливим. Аналогічні тенденції спостерігаються й у розвитку самохарактеристик, які стають більш узагальненими, диференційованими і співвідносяться з великою кількістю "значних осіб". Самоописи в юнацькому віці мають набагато більш особистісний і психологічний характер, ніж у 12-14 років, і одночасно сильніше підкреслюють відмінності від інших людей. Поява самосвідомості, як якоїсь нової можливості розуміння себе, пов'язана з відкриттям світу власних переживань, їх пізнанням, систематизацією та впорядкуванням, що стає можливим тільки з появою мислення в поняттях (Л.С. Виготський, Е. Еріксон, М. Кле та ін).

Нині стало практично загальноприйнятим правилом розглядати особистісне самовизначення як основне психологічне новоутворення раннього

юнацького віку, оскільки саме в самовизначенні полягає те саме суттєве, що з'являється в обставинах життя молодих людей, у вимогах до кожного з них багато в чому характеризує соціальну ситуацію розвитку, в якій відбувається формування особистості в цей період. Відтак Г. Крайг ставить знак рівності між процесом самовизначення і формуванням ідентичності за Еріксоном [41].

Юнаки та дівчата вирішують основне завдання свого віку - завдання на самовизначення - соціальне, особистісне, професійне, духовно-практичне. На цьому етапі визначаються життєві перспективи, проектується майбутнє молодої людини. Особистісне та соціальне самовизначення вимагають часу, протягом якого молоді люди експериментують, "приміряються" до різних соціальних ролей. Це період відчайдушних спроб "пройти через все", часом діяльність молодої людини, спрямована на пошук самого себе, протікає на шкоду навчанню, не схвалюється дорослими або приймає асоціальний характер.

Далі автори пов'язують соціальне самовизначення і пошук себе з формуванням світогляду: «у цей період життя в людини з'являється потреба звести все різноманіття фактів до небагатьох принципів, побудувати струнку систему поглядів на світ, визначити своє місце в цьому світі. Юнак шукає формулу, яка висвітлила б йому сенс власного буття» [52], що в термінології Дж. Келлі можна було б назвати активною побудовою системи конструктів. Таким чином, у ранньому юнацькому віці в рамках становлення нового рівня самосвідомості відбувається становлення щодо сталого уявлення про себе, Я-концепцію. До 16-17 років виникає особливе особистісне новоутворення, яке в психологічній літературі позначається терміном "самовизначення" [46].

1.2. Система особистісних конструктів як основа використання семантично різних стилів соціальної перцепції

Стиль-це спосіб взаємодії людини зі світом. В контексті сучасних психологічних знань, виділяють три основні напрямки досліджень цього соціально- психологічного феномену:

- особистісні диспозиції (Adler; Allport; Royce, Powell), які передбачають,

що єдина лінія активності, що лежить в основі стилю, пронизує всю життєдіяльність людини;

- характеристики когнітивних процесів (Gardner et al.; Witkin et al.; Nosal) як особливості переробки інформації людиною;

- параметри поведінки та діяльності (Thomas, Chess; Lazarus, Folkman). Індивідуальний стиль діяльності тут сприймається як зумовлена типологічними особливостями нервової системи стійка система способів оптимального здійснення діяльності.

В науковій літературі виділяють три напрями, які вже утвердилися та можуть виступати "вихідними координатами" у подальшому розвитку проблематики стилю: когнітивний, індивідуальний стиль діяльності та стиль керівництва. Так, перший відображає особливості психічної діяльності в оперуванні інформацією; другий – взаємодію людини з технічними та технологічними структурами, третій – взаємодію з людьми.

Поняття «індивідуальний стиль спілкування» було введено 1986 року В.С.Мерліним у його роботі «Нарис інтегрального дослідження індивідуальності». Він розглядав дане поняття як окремий випадок стилю діяльності. Автор пропонує розглядати спілкування як самостійний феномен, що має свою специфіку в порівнянні з діяльністю, а також виділяти стилі рольового та міжособистісного спілкування, оскільки цілі, форма та зміст цих двох видів спілкування дуже різні. На основі ж основних компонентів спілкування, виділяють комунікативний, інтегративний та соціально-перцептивний стилі.

Досліджуючи соціально-перцептивний стиль, насамперед, вивчають стабільність оцінок, що даються людиною, їх варіативність та величину ідентифікації себе з іншими людьми та інших людей між собою. При вивченні інтерактивного стилю спілкування розглядають три аспекти спрямованості особистості (центрація на собі, на партнері та інтеграція) та позицію суб'єкта, яку він займає в процесі спілкування (перевага власна, партнера, рівність).

Ідею про те, що у способах сприйняття і мислення існують стійкі відмінності, сформулював 1951г. Дж.Клейн (Klein), трохи згодом Р.Гарднер

(Gardner, 1959) запропонував термін «когнітивний стиль». У когнітивній психології стиль розглядається як особливості переробки інформації людиною, «стабільні індивідуально-своєрідні способи прийому та переробки інформації».

Одними з перших досліджень когнітивного стилю були здійснені в роботах Г. Уіткіна у контексті полезалежності – полenezалежності (Witkin H.A), виконані в рамках гештальт-психології. Gardner R.W., Holzman P.S, Klein G.S, Linton H.B., Spence D.P. запропонували та розвинули поняття "когнітивного контролю" в рамках психоаналітичної традиції. Індивідуальні способи категоризації з погляду теорії когнітивного темпу було розглянуто Дж. Каганом (Kagan J.). О. Харві, Д. Хант та Г. Шродер (Schroder R.M., Driver M.J., Streufert S.) намагалися виявити залежність поведінки людини від особливостей організації її понятійної системи V.S. Merlin "Essay on integral research of individuality". На думку автора, когнітивні стилі – це фактично стилі дії, стилі операцій. Індивідуальний стиль діяльності та когнітивний стиль взаємно доповнюють один одного [53].

Палій А.А. на основі аналізу накопичених даних досліджень дає докладне визначення когнітивного стилю: «Когнітивні стилі в літературі розуміються як індивідуально-психологічні особливості пізнавальних процесів, схильність до використання властивих людині способів взаємодії з інформацією, актуалізація індивідуально-специфічного оперування інформацією на всіх рівнях пізнавальної сфери» [18, с.585].

Своєрідність індивідуального сприйняття полягає в акцентуванні уваги на одних явищах та нехтуванні іншими. «Переплетення індивідуальних властивостей змістовного плану з динамічними (формотворчими) тенденціями зайвий раз свідчать про статус бажаних способів взаємодії з середовищем як умов, що полегшують або ускладнюють формування певних відносин людини зі світом» [42, с. 56].

Стійкий спосіб сприйняття та оцінки себе та інших людей у науковій літературі позначається терміном «соціально-перцептивний стиль», який пропонується розглядати з трьох сторін:

- змістовної, що характеризує сенс оцінки, її позитивність та соціальну бажаність;

- рівневу, що показує її адекватність та точність;
- стильову, що становить оціночну стратегію індивіда через такі характеристики як варіативність, екстремальність, амбівалентність тощо.

Проблема міжособистісного пізнання докладно розкривається роботах як вітчизняних так і зарубіжних науковців [11; 13; 17; 24; 36; 42 та ін.], котрі досліджують її з різних сторін, а саме розглядаючи: семантичні аспекти специфіки пізнання людиною себе та індивідуальності інших людей; вікових особливостей психологічного змісту образу іншої людини; семантичні складові індивідуальної свідомості студентів у сфері суб'єктивної репрезентації міжособистісних відносин; взаємозв'язок між соціально-перцептивними властивостями особистості, що визначаються як диференційованість-інтегрованість стилю міжособистісного пізнання, і особливостями її взаємодії з іншими людьми в процесі спілкування тощо.

Перераховуючи психологічні характеристики, що належать до когнітивних стилів і тим самим розширюють їх список, називає семантичні переваги сприйняття: «Суб'єкт бачить не схему образу, сприймає значення, а зазначений образ. Але свідомість не просто дублює за допомогою знакових засобів реальність, що відображається, а виділяє в ній значущі для суб'єкта ознаки і властивості, конструє їх в ідеальні узагальнені моделі дійсності» [29, с. 34].

Такими семантичними уподобаннями, або значущими для суб'єкта знаками та властивостями є конструкти. Отже, певний, сформований у процесі соціальної перцепції суб'єктом набір конструктів задаватиме його (суб'єкта) стиль соціальної перцепції, що містять набір певних індивідуальних образів і понять. Останні, в термінології Дж. Келлі - конструкти, які використовуються суб'єктом у процесі соціальної перцепції, визначають стиль міжособистісного пізнання, його змістовні та структурні характеристики [46].

Таким чином, ми можемо припустити, що соціальна перцепція, що спирається на різні системи знаків (конструктів), буде різною за своєю структурою. «Знак, або допоміжний засіб культурного прийому, утворює таким чином структурний та функціональний центр, який визначає склад та відносне значення кожного приватного процесу. Включення в будь-який процес поведінки

знака, за допомогою якого він відбувається, перебудовує весь лад психологічних операцій на кшталт того, як включення зброї перебудовує весь лад трудової операції» [10, с. 36].

Звернемося до теорії особистісних конструктів. Фундаментальний постулат теорії Келлі сформульований у такому вигляді: «Особистісні процеси індивіда прямують по руслах конструктів, які служать йому засобами передбачення подій» [46]. Фактично вся загальнопсихологічна теорія особистості та психотерапевтичний підхід Келлі являють собою розкриття цього постулату. Підкреслюється роль практичної діяльності у виникненні та формуванні людських уявлень, виділяється принцип активності людини. Келлі поставив перед собою завдання цілісного аналізу активно пізнаючої та діючої особистості, пояснення того, як людина будує інтегрований образ світу, що допомагає йому передбачати і контролювати події, свою поведінку та поведінку інших людей.

У зв'язку з цим ним було висунуто філософське твердження, що виражає стиль його підходу до дослідження особистості: кожна людина - це вчений, дослідник, який не просто реагує на стимули, не просто засвоює інформацію, що надходить ззовні, а висуває обґрунтовані гіпотези, перевіряє їх на практиці, будує свою маленьку теорію світу і людських відносин (Ф. Франселла, Д. Банністер). У цій формулі чітко виражений перехід від об'єктивного підходу до суб'єктного, підкреслюється роль практичної діяльності у виникненні та формуванні людських уявлень, виділяється принцип активності людини. Дж. Келлі звернув увагу психологів на ряд важливих особливостей індивідуального пізнання світу людиною, відкрив механізми формування цілісних систем суб'єктивних уявлень людини. Відтак, основне поняття теорії Келлі – це поняття конструкту.

Конструкти – це «спосіб тлумачення світу», це засоби його бачення, створені самою людиною і підганяються ним за тими реаліями, з яких складається цей світ (Келлі Дж., 2000). Це водночас і спосіб поведінки, і параметр відносин та оцінок. Це водночас і когнітивне смислове розчленування та протиставлення» [46, с. 129].

«Особисті» конструкти можуть генеруватися і у сфері сприйняття творів мистецтва, і при оцінці побутових умов, і при описі людей тощо. У нашій роботі

досліджуються конструкти, що стосуються особистісної сфери та описують способи сприйняття людей, тому ми користуватимемося переважно терміном «особистісний конструкт».

Поняття конструкту також розглядається в рамках смислового підходу до дослідження особистості, в експериментальній психосемантиці тощо. Так, наприклад, особистісний конструкт у руслі першого підходу розглядається як один із шести видів смислових структур (особистісний зміст, смислова установка, мотив, смислова диспозиція, смисловий конструкт і особистісна цінність), що становлять смислову сферу особистості, вони досить стійкі і виявляються на рівні переробки досвіду. Представники другого пропонують розглядати дане поняття як «стійку категоріальну шкалу, представлену в психіці суб'єкта на рівні глибинних структур образу світу, що виражає значущість для суб'єкта певної характеристики (параметра) об'єктів і явищ дійсності (або окремого їх класу), і виконує функцію диференціації та оцінки об'єктів і явищ за цим параметром, наслідком якої є приписування ним відповідного життєвого сенсу» [60, с. 65]. При цьому сенсові конструкти характеризують власне особистість і задаються властивими людині

потребами та цінностями, тому часто бувають оціночними.

М. М. Слюсаревський зі співавторами вважають, що найбільш близьким до поняття особистого конструкту в теорії Келлі є поняття схеми або переконання, що використовується в когнітивних теоріях особистості. Уточнюючи поняття схем, вони описують їх як когнітивні структури, «які організовують досвід та поведінку; переконання та правила відображають зміст схем, і, отже, визначають зміст мислення, емоцій та поведінки» [23, с. 65].

Концепція образу світу, розроблена в рамках діяльнісної методології, служить відправною точкою для моделювання в суб'єктивної семантики.

Експериментальне вивчення та опис суб'єктивних семантичних просторів оперує картами, схемами, конструктами, просторами реакцій, скриптами, категоріальними структурами, імпліцитними теоріями тощо.. «Особистісні конструкти і визначають ту систему суб'єктивних категорій, через призму яких здійснюється міжіндивідуальне сприйняття. Чим ширше набір особистісних

конструктів у суб'єкта, тим паче багатомірним, диференційованим є образ світу, себе, інших, тобто. тим вищою є когнітивна складність суб'єкта» [там само]. Категоріальна структура індивідуальної свідомості має досить стійкий характер.

Л.С. Виготський, розглядаючи вищі психічні процеси, які відрізняють поведінку людини від поведінки тварин, говорить про знакові операції. Зокрема він пише про знак та зазначає, що він складається зі свого носія (звук у слові, зображення) та значення. У процесі розвитку вищих психічних функцій знак поступово стає способом організації поведінки. Він відокремлюється від стимулу і починає самостійно функціонувати спочатку в спільній діяльності дорослого і дитини, а потім - у внутрішньому плані.

Отож, поняття конструкту поєднує у собі дві функції – узагальнення (встановлення подібності) та протиставлення, тобто воно є біполярним.

Конструкт не є обов'язково дискретною позицією і не містить будь-якої шкали чи порядку. За допомогою послідовного його застосування до безлічі об'єктів можна розташувати їх в певному порядку, розподілити за шкалою певної якості (між полюсом подібності та полюсом відмінності), цією шкалою-конструктом можна "вимірювати" об'єкти.

Людина сприймає світ через призму системи конструктів-суб'єктивні параметри категоризації та оцінки подій, які не обов'язково можуть бути виражені в словесній формі :«Вербальний конструкт може бути виражений словами, тоді як до-вербальний – це конструкт, який використовується навіть у тому випадку, якщо у людини немає слів, щоб висловити його. Довербальний конструкт засвоюється ще до того, як у дитини з'являється мова. Іноді один полюс конструкту недоступний для вербалізації, тоді він характеризується як підводний» [42, с. 70]. Відтак стає зрозумілим, що істотна частка людської поведінки спрямовується безіменними каналами, що не мають не тільки словесних позначень, а й взагалі ніяких інших показчиків. Звідси впливає труднощі роботи з конструктним матеріалом, оскільки до рук експериментатора потрапляє лише вербальний матеріал.

Деякі конструкти займають важливіше місце у свідомості людини, ніж інші. Тому виділяються центральні (ядерні) конструкти та периферичні

конструкти, які меншою мірою зачіпають основи людської діяльності і можуть бути змінені без серйозних модифікацій центральної структури.

Індивідуальні відмінності виявляються не так у підкресленні подібності або відмінності між подіями і явищами, як в умовах, за якими вони оцінюються. Конструкти можуть вказати на те, які аспекти буття цікавлять людину, що їй здається найбільш важливим. На думку Келлі, наявність якогось конструкту при описі людських якостей свідчить про значущість для даної людини цієї якості при оцінці себе та інших людей.

Дж. Келлі розвивав уявлення про єдність і цілісність особистості людини. Тому поняття системи конструктів стало його теорії визначальним. Конструкти є ізольованими утвореннями, вони взаємодіють один з одним, впливають один на одного та об'єднані в єдину, цілісну систему [46].

У контексті дослідження даної проблематики є декілька понять, які є важливими та вимагають особливої уваги до себе. Зокрема це «когнітивна складність» (КС), яка спочатку використовувалася в контексті методології теорії особистих конструктів, а в даний час вона стала фактично самостійною сферою дослідження. Перші систематичні дослідження у цій галузі почав здійснювати Дж. Бієрі (Bieri J., 1955). Він визначив КС «як здатність конструювати соціальну поведінку на основі численних параметрів».

Крім цього визначення, у психологічній літературі часто зустрічається поняття «когнітивна диференційованість», під яким розуміється міра розмаїття оцінювання подій та різноманітність способів застосування особистісних конструктів (С.Е. Паріліс, WH Crocett).

У зв'язку з вищесказаним слід згадати про феномен «розщеплення» за полюсами когнітивних стилів (М.А. Холодна, 2000), яких є як мінімум чотири (додаткові до 2 основних полюсів – простоти – складності). Так, наприклад, за полюсом когнітивної простоти можуть ховатися, з одного боку, особи, які мають досить складно організовану категоріальну систему, що складається з роз'єднаних категорій, але легко роблять операцію узагальнення. З іншого боку, за цим же полюсом можуть ховатися особи з глобальною формою організації категоріального досвіду, зі «зщепленими» конструктами.

Таким чином, різні набори особистісних конструктів задають основу для використання семантично відмінних стилів соціальної перцепції, а особливості організації конструктів в систему - стилів соціальної перцепції, що відрізняються за ступенем складності (диференційованості).

РОЗДІЛ 2

РІВНІ РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ЮНАЦЬКОМУ ВІКУ

2.1. Становлення стилів соціальної перцепції у юнацькому віці

Про стійкість когнітивних стилів важко говорити стосовно суб'єкта, що розвивається, чиї пізнавальні можливості постійно вдосконалюються у зв'язку з необхідністю гнучкої і ефективної інтелектуальної адаптації до мінливих ситуацій. Про зміни і індивідуального стилю діяльності, і всього ланцюга опосередкованих різнорівневих зв'язків інтегральної індивідуальності залежно від ступеня вікового розвитку говорить В.С.Мерлін [53]. Беручи до уваги його висловлювання про те, що «індивідуальний стиль засвоюється в тих сферах діяльності, які в даному віці виконують найбільш істотну соціальну функцію» [там само, с. 46], тобто є провідними, а це, як вже зазначалося раніше, навчально-пізнавальна діяльність та інтимно-особистісне спілкування, можна припустити, що в юності активно складаються індивідуальний стиль спілкування та пізнавальний (когнітивний) стилі. Формування індивідуального стилю розумової діяльності (поряд з накопиченням певних умінь та зміною окремих властивостей інтелекту) автор відзначає як важливу особливість розвитку когнітивної сфери юнаків та дівчат.

Відповідно до теорії Дж. Келлі, формуванню нових конструктів сприяють три умови [46]. Перша, і, можливо, найважливіша полягає в тому, що має бути створена атмосфера експериментування. Друга ключова умова зміни - це її забезпечення новими елементами. Умови, що сприяють зміні, вимагають нових елементів дійсності, не пов'язаних старими конструктами. Третя умова зміни: створення можливості перевірки конструктів, надаючи необхідну для цього інформацію. На думку автора, всім цим трьом умовам відповідає період юності. Багато авторів визнають, що, по-перше, юність - це період експериментування та пошуків, по-друге, розширення соціальних зв'язків молодих людей, залучення до дорослих видів діяльності забезпечують їм набуття нового досвіду, надають їм нові елементи. І, по-третє, реакція оточуючих, а також постійна рефлексія на спроби себе в новій ролі, успіх і помилки дають юним поживу для роздумів,

можливість продовжувати пошуки себе.

Валідність конструктів піддається перевірці у щоденній діяльності, підтвердження чи спростування прогнозу має вирішальний вплив на стабільність чи лабільність системи конструктів. Доказ конструкту сприяє стабілізації системи. У тих випадках, коли наявні схеми не дозволяють ефективно передбачити результати поведінки, система конструктів піддається більш менш значній перебудові.

Конструкти виникають не випадковим чином, а є результатом індивідуального досвіду у цій сфері. Отримання нового досвіду, що не вкладається у звичні методи тлумачення, призводить до перебудови всієї системи конструктів. Але, перш, ніж відбудуться зміни, остання повинна стати більш «м'якою». Вирішальну роль у процесі «розм'якшення» відіграє знайомство людини з новими елементами, якими можуть бути дорослі люди, що взаємодіють нарівні з молодими людьми, що залучають їх у дорослі види діяльності. Часто і цілком закономірно юнаки та дівчата звертаються за порадою до дорослих, соціальний досвід яких значно багатший, ніж у юних. Важливо зауважити, що спілкування з дорослими можливе лише за його діалогічності та довірливості.

Внаслідок перебудови системи конструктів способи аналізу та оцінки подій у молодих людей стають аналогічними способам дорослих. Крім того, вона до певної міри формується під тиском здорового глузду - прийнятих у соціумі систем взаємодій, на підставі яких можливе взаєморозуміння людей [60].

Отже, на основі залучення до світу дорослих у юності природним чином відбувається процес побудови системи особистісних конструктів, яка супроводжується опануванням власного стилю соціальної перцепції юнаків і дівчат, який визначатиме надалі їх способи виділення, оцінки, передбачення подій та організації власної поведінки, формування власного світогляду та вибір власного варіанту, способу життя. При цьому стара система конструктів зазнає руйнування, що, на нашу думку, становить сутнісний зміст кризи юності.

Відповідно до періодизації, юнацький вік припадає на період входження в нову спільність, роль якої замість значимого дорослого буде виконувати людство. Також, відповідно до думок Л.С. Виготського, який виділяв кризу сімнадцяти

років, криза розвитку чи «критичний вік» пов'язаний із зміною соціальної ситуації розвитку. За Е. Еріксона завданням, яке мають вирішити в юності молоді люди, є пошук ідентичності, цей процес пов'язаний з вирішенням «кризи ідентичності». Е. Еріксон вживає слово «криза» в контексті уявлень про розвиток для того, щоб виділити не загрозу катастрофи, а момент зміни, критичний період підвищеної вразливості та зростаючий потенціал, внаслідок цього, онтогенетичне джерело можливого формування хорошої або поганої пристосованості [41].

Зазначимо, що у запропонованій Л.С. Виготським періодизації дитячого розвитку виділяється, але не розкривається криза 17 років, що відноситься до закінчення пубертатного віку (14-18 років). Таким чином, ним вона розглядається як «нормативний» конфлікт, через який має пройти кожна дитина. Фактично ми можемо говорити про "кризу ідентичності" як про психологічний аспект юності. «Ця стадія не може бути пройдена без особливої форми ідентичності, що формується, яка буде вирішальним чином визначати подальше життя» [41, с. 102].

Це своєрідні передумови, які ведуть до переходу від стабільних періодів до критичних і навпаки, і це дуже нагадує розвиток системи особистісних конструктів, запропонований Дж. Келлі, який зазначає: «У відносно стійкі, або стабільні роки розвиток відбувається головним чином за рахунок мікроскопічних змін особистості дитини, які, накопичуючись до певної межі, потім стрибкоподібно виявляються у вигляді якогось вікового новоутворення» [46, с. 65].

Головним аспектом у дослідженнях Л.С. Виготського є питання про роль мислення і мови у процесі особистісного розвитку, що «У момент засвоєння нового слова процес розвитку відповідного поняття не закінчується, а тільки починається. Поступовий внутрішній розвиток його значення призводить і до дозрівання самого слова» [10, с. 123]. У цій позиції ми спостерігаємо пряму аналогію з процесом вбудовування нового конструкту у вже існуючу систему. Перш, ніж він займе своє місце в системі, здобуде свою передбачувальну здатність, він повинен набути зв'язку з іншими конструктами.

У культурно-історичній теорії питання походження свідомості є

принциповим. Вікові структурні перебудови особистості, новоутворення, з цієї точки зору, характеризуються змінами у свідомості. «Наслідки виникнення нової структури свідомості величезні. Нова структура свідомості означає і новий характер сприйняття зовнішньої дійсності та діяльності в ній, новий характер сприйняття внутрішнього життя самої дитини і внутрішньої активності її психічних функцій» [10, с. 65]. «Однак ця структура не залишається незмінною, і в цьому полягає найважливіше з усього, що ми зараз знаємо про культурний розвиток дитини. Ця структура не створюється ззовні. Вона виникає закономірно на певному щаблі природного розвитку дитини. Вона може бути нав'язана дитині ззовні, але завжди виникає зсередини, хоч і складається під вирішальним впливом довкілля. Якщо виник, вона не залишається незмінною, а піддається тривалій внутрішній зміні, яка виявляє всі ознаки розвитку» [там само, с. 5-18].

Зміна системи конструктів та підвищення її прогностичної ефективності може відбуватися в результаті знаходження нових елементів, створення нових гіпотез про світ. Саме цей процес є природним, що спонтанним чином відбувається у юнацькому віці. Тільки отримання відповідного досвіду з пережитих подій робить людину досвідченою в розумінні Дж. Келлі. Але життя, багате на події, зовсім не рівнозначне багатому досвіду [46]. Накопичення досвіду відбувається за рахунок формування нових конструктів і реорганізації вже наявної системи. Розвиток особистості полягає, по суті, у розвитку, збагаченні, уточненні та ієрархізації системи особистісних конструктів. При цьому стиль соціальної перцепції є відображенням досвіду людини у сфері міжособистісних взаємин.

Для роботи з дорослими людьми та модифікації їх системи конструктів Дж. Келлі створив свій підхід – терапію фіксованих ролей, заклавши в неї основи когнітивної психотерапії. Її суть полягає в тому, що терапевт на підставі даних про клієнта пише скетч (малюнок, ескіз) фіксованої ролі – сценарій короткої п'єси, персонажа, який повинен зіграти клієнт, застосовуючи на собі нову роль і, відповідно, нові конструкти. Тим самим клієнт отримує можливість оцінити себе і ситуацію по-новому, випробувати, перевірити та засвоїти нові конструкти. Терапія фіксованих ролей можна розглянути з погляду діяльнісного підходу.

Нова система конструктів, підібрана терапевтом для клієнта, випробовується в діяльності, в ній вона стає особистісною, перетворюється на внутрішню детермінанту поведінки [18].

Дж. Келлі, застосовуючи терапію фіксованих ролей, намагався штучним чином повторити в житті своїх пацієнтів їх юність – дати їм можливість приміряти на себе нові ролі, поекспериментувати з ними, і, як результат, включити в систему

конструкти, що мають найбільшу передбачувальну здатність.

Процес і результат засвоєння та активного відтворення індивідом соціального досвіду, здійснюваний у спілкуванні та діяльності називається соціалізацією, тобто соціалізація – процес освоєння (присвоєння) і реалізації зростаючою людиною соціального (норм, відносин, різних проявів духовності тощо). Іноді її протиставляють процесу індивідуалізації, але частіше вони обидва розглядаються у єдності один з одним. Соціалізація може бути стихійною – зростаюча людина постійно піддається впливу різних обставин життя в суспільстві, і цілеспрямованою, коли дорослі спеціально організують умови розвитку особистості (виховання).

На нашу думку, рівень, характер і ступінь присвоєння соціального досвіду крім особливостей самого суб'єкта визначається особливостями розвитку та функціонування конкретно-історичного суспільства, представником якого і є даний суб'єкт. Важливо відзначити, що дитина виступає активним дієвим початком у процесі соціалізації, суб'єктом діяльності присвоєння. Присвоєне реалізується ним сьогодні і відтворюватиметься у майбутньому, змінене ставленням щодо нього суб'єкта – його носія.

Соціальне дозрівання (соціалізація) здійснюється як усвідомлення соціальних норм, їх освоєння (присвоєння) і реалізація, а також присвоєння та реалізація нової «самості» (нового рівня самосвідомості, самовизначення). Зазначимо також, що соціалізація полягає не тільки у відтворенні у діяльності привласненого соціального, а й забезпечує необхідні можливості особистості у цьому відтворенні, а також забезпечує формування соціальної позиції особистості. Використовуючи термінологію теорії особистих конструктів, можна

говорити про засвоєння соціально заданих способів виділення, оцінки та прогнозування подій, а також організації своєї поведінки, тобто конструктів.

Л.С. Виготський, висвітлюючи проблеми культурного розвитку дитини, звертає увагу на той факт, що «в процесі свого розвитку дитина засвоює не тільки зміст культурного досвіду, але прийоми та форми культурної поведінки, культурні способи мислення» [10, с. 7]. Лінія культурного вдосконалення психологічних функцій, вироблення нових способів мислення, оволодіння культурними засобами

поведінки, що існує нарівні з іншою з двох ліній, що виділяються автором, тісно пов'язана з процесами загальноорганічного зростання та дозрівання дитини. Зазвичай обидві лінії психологічного розвитку, природного та культурного, зливаються так, що їх буває важко розрізнити та простежити кожен окремо.

Засвоєння структур та символів зовнішньої соціальної діяльності призводить до формування внутрішніх структур психіки. Цей процес у психології позначається терміном «інтеріоризація» (О.М. Леонтьєв, 1981), яку у контексті нашої проблематики можна порівняти з процесом засвоєння соціально заданих конструктів.

Таким чином, становлення справді людської форми психіки відбувається завдяки освоєнню індивідом людських цінностей через залучення юних до світу дорослих. Зовнішні засоби та способи діяльності перетворюються у внутрішні. Конструкти, властиві даному людському суспільству в конкретний культурно-історичний період присвоюються і стають внутрішніми регуляторами поведінки, еталонами оцінки та способами сприйняття кожного окремого члена суспільства – носія його культури та цінностей. Стилі соціальної перцепції, властиві дорослим, присвоюються юними в процесі входження у світ дорослих, формування новою системою конструктів для молодих людей означає володіння іншою свідомістю – свідомістю дорослої людини.

Отже, характеризуючи юність як період становлення стилів соціальної перцепції, можна сформулювати такі висновки:

1. Основним завданням особистісного розвитку в юності є первинна соціалізація, входження в нову спільність – людство. Соціальна ситуація розвитку

в цей період визначається як перехід до самостійного дорослого життя, як провідною діяльністю виступає навчально-професійна та інтимно-особистісне спілкування. Основними новоутвореннями, що формуються в цей період є розвиток понятійного мислення, становлення рефлексії, самосвідомості, особистісне та соціальне самовизначення.

2. Проблема сприйняття в нашому дослідженні розглядається як проблема побудови у свідомості індивіда багатовимірною образу світу, реальності. Систему суб'єктивних значень у взаєминах з іншими людьми ми досліджуємо в контексті

стилів соціальної перцепції, оскільки своєрідність індивідуального сприйняття полягає в акцентуванні уваги на одних явищах і зневазі іншими.

Соціальна перцепція, що спирається на різні системи знаків (конструктів), буде різною за своєю структурою. Включення в будь-який процес знака, за допомогою якого він здійснюється, перебудовує всю структуру психологічних операцій. Тобто стиль соціальної перцепції, заснований на одному наборі конструктів, матиме іншу структуру, ніж стиль соціальної перцепції, що має інший набір конструктів.

3. Становлення стилів соціальної перцепції в юнацькому віці є важливою особливістю розвитку когнітивної сфери юнаків та дівчат. В юності природним чином відбувається процес перетворення системи особистісних конструктів на основі залучення юних до світу дорослих; юнацький вік відповідає всім умовам, необхідним для формування нових конструктів. По-перше, юність - це період спроб і пошуків, а для формування нових конструктів повинна бути створена атмосфера експериментування. По-друге, розширення соціальних зв'язків молодих людей, залучення їх в дорослі види діяльності забезпечує їм набуття нового досвіду та забезпечує новими елементами. І, по-третє, реакція оточуючих, а також постійна рефлексія на проби себе в новій ролі, успіх і помилки дають молодим людям поживу для роздумів, можливість продовжувати пошуки себе, тобто створюються можливості перевірки конструктів. Формування нової системи конструктів для молодих людей означає володіння іншою свідомістю-свідомістю дорослої людини, а також використання стилів соціальної перцепції,

властивих дорослим людям.

2.1. Варіанти розвитку особистісної рефлексії у юнацькому віці

У наукових джерелах поняття "рефлексія" має міждисциплінарний характер. У рамках філософських напрямів вона розглядається як важливий засіб особистості виходу за межі проживання життєвої ситуації, як спосіб її осмислення, а також перетворення як самого себе, так й навколишнього світу.

За підсумками глибокого системно-функціонального дослідження науковцями було визнане цілісне розуміння рефлексії як якості, однопорядкової свідомості. Автори [4; 7; 25; 38; 43 та ін.] визначають її місце в складній структурі психіки

людини, розглядаючи цей феномен як комплексне синтетичне утворення, що виступає одночасно як психічний процес, властивість і стан суб'єкта. У цьому підході рефлексивність постає як метаздатність, яка входить у когнітивну підструктуру психіки, виконуючи регулятивну функцію всієї системи, а рефлексивні процеси як «процеси третього порядку» Будучи найвищим за ступенем інтегрованості процесом, «рефлексія одночасно є методом і механізмом виходу системи психіки за власні межі, що детермінує пластичність і адаптивність особистості» [50, с. 4].

Феномен рефлексії, на думку Беґа І. Д., необхідно вивчати диференційовано, за конкретними напрямками: як психічний процес, психічну властивість та психічний стан [4]. На його думку, властивість рефлексивності можна розглядати «у двох вимірах: в аспекті ступеня її виразності як особистісної властивості і в аспекті рівня складності рефлектування, до якого здатний піднятися суб'єкт» [там само, с. 34]. Відтак можна зробити висновок про те, що рефлексія має індивідуальну міру вираженості «як по "горизонталі" (як схильність і здатність до відстеження своїх психічних актів і станів), так і по "вертикалі" (як гранична для особистості складність рефлектованого матеріалу, що характеризує когнітивний аспект якості рефлексивності)» (там же).

Бурдє П., Вакан Л., виділяючи типи рефлексивності (кооперативний,

інтелектуальний, комунікативний і особистісний), вказують, що їх дозрівання відбувається в різні періоди онтогенезу [8]. Інтелектуальна рефлексія, початок формування якої припадає на молодший шкільний вік, створює передумови для формування особистісної рефлексії в підлітковому та юнацькому віці. У інших дослідженнях показано тенденцію до зниження з віком (з 15 до 23 років) низьких показників та невеликим зростанням високих показників рефлексивності. Автори припускають, що найбільш сензитивним періодом у розвитку особистісної рефлексивності слід вважати вік 15-17 років. Саме в цей період відбувається стабілізація рівня вираженості рефлексивності - у більшості випробуваних він стає адекватним.

Визначаючи функцію та генезис рефлексії, автори пропонують розглядати рефлексію як механізм побудови картини соціального середовища. Відтак, поява цього конструкту - необхідний етап розвитку живого організму, що забезпечує його

соціальну адаптацію. У картині соціального середовища критерії розрізнення об'єктів (за принципом: значущий/не значущий) формуються тільки в результаті спілкування та обумовлені рівнем розвитку соціальних відносин, культурою, традиціями тощо.

У діяльнісному підході рефлексія сприймається як пізнання свого внутрішнього світу, зовнішнього та внутрішнього світу інших як єдиної психологічної реальності. Таким чином, рефлексія – це дія, спрямована на з'ясування передумов власного способу здійснення активності. При цьому передбачається, що механізм рефлексивного виходу за рамки діяльності запускається у разі невдалої реалізації останньої.

У наукових джерелах описуються два механізми регулювання свідомої людської діяльності: механізм, пов'язаний з актуалізацією наявних схем, еталонів, шаблонів у ситуаціях, коли результат здійснення поведінкової схеми збігається з ознаками бажаного результату, і механізм регуляції, що реалізується у випадках та бажаного результату. Відмінність у тому, що другий механізм включається за відсутності сформованих схем-еталонів, тобто за умов невизначеності. Для її усунення має бути підключений механізм, який забезпечує одночасний

"перегляд" ознак ситуації, бажаного результату та власного досвіду і визначається як рефлексивна регуляція.

Механізм рефлексії як переосмислення та перебудову суб'єктом змістів своєї свідомості, своєї діяльності, спілкування, тобто своєї поведінки як цілісного ставлення до навколишнього розкривається Становських З. Л., котрий бачить його розгортання наступним чином:

1) актуалізація смислових структур «я» при осмисленні суб'єктом проблемної ситуації;

2) вичерпання цих смислів, що актуалізувалися при апробуванні суб'єктом різних стереотипів досвіду і шаблонів дії;

3) дискредитація актуалізованих смислів у контексті виявлених суб'єктом протиріч;

4) інновація принципів конструктивного подолання цих протиріч через осмислення суб'єктом проблемної ситуації та самого себе в ній (власне фаза переосмислення);

5) реалізація новопридбаного цілісного сенсу через подальшу реорганізацію змісту особистого досвіду та адекватне подолання протиріч – конфліктно- проблемної ситуації [25, с. 32].

Відтак, поняття «рефлексія» виступає як один з пояснювальних принципів організації на розвитку психіки людини» і, насамперед, її вищої форми – самосвідомості.

Бурдє П., Вакан Л. висловлюють припущення про те, що рефлексивність активізується в кризові періоди життя особистості, коли їй доводиться переосмислювати цінності і знаходити способи адаптації до умов, що змінилися, виробляючи і використовуючи нові життєві стратегії. В юності саме створюється така ситуація. Старі зразки взаємодії з іншими людьми виявляються неефективними, не призводять до бажаного результату, а відтак вимагає включення рефлексивного рівня міркування. Також цей механізм може бути обумовлений не проблемами перебігу діяльності, а особистими особливостями суб'єкта, що діє. «Особливо це характерно для високорефлексивних і тривожних індивідів. Крайньою формою цього випадку є нав'язливі сумніви щодо

правильності здійснення тієї чи іншої дії за відсутності об'єктивних труднощів у її виконанні, що нерідко зустрічається в клінічній картині неврозу нав'язливих станів» [8, с. 132].

З розвитком рефлексії відбувається присвоєння суб'єктності, усунення детермінант поведінки ззовні усередину. Більшість дослідників одночасно підтримують думку про те, що підлітковий вік є критичний з погляду формування особистості, але він є і найбільш сенситивним з погляду на формування базових механізмів самодетермінації. «На його протязі послідовно формується система складних механізмів, що знаменують перехід від зовнішньої детермінації життя та діяльності до особистісної саморегуляції та самодетермінації, відбувається кардинальна зміна сил особистісного розвитку. Джерело і рушійні сили розвитку в ході цих змін зміщуються всередину самої особистості, яка знаходить здатність долати зумовленість її життєдіяльності її життєвим світом» [13, с. 98].

Отож, на основі співвідношення усвідомленості (тобто рівні рефлексивності) та активності дослідники виокремлюють основні шляхи (моделі розвитку), якими

може проходити розвиток особистості: автономний, симбіотичний, імпульсивний, конформний [5]. В ідеалі розвиток особистості йде у напрямку становлення «вищої системи регуляції, характерної для зрілої автономної особистості – системи, заснованої на логіці вільного вибору», тобто рефлексивної регуляції поведінки та діяльності.

В юності завдяки розвитку рефлексії (І.В. Дубровіна, І.С. Кон, Ж. Піаже) особистість стає остаточно автономною, а джерело подальшого розвитку знаходиться в ній. Відтак, підлітковий вік можна трактувати як період другого народження особистості – час, коли виникає свідомо особистість, що формується в результаті розвитку здатності до особистісної рефлексії і що виражається в утворенні нових конструктів, нових каналів протікання психічних процесів. Таким чином, в юності надається остання можливість цілеспрямованої роботи з формування свідомості молодих людей. Надалі їх життя вибудовуватиметься за принципом самоорганізації, молоді люди стануть суб'єктами власного життя, у варіантах якого будуть відображені результатів особистісного самовизначення в

юності. Неусвідомленість деяких особистісних властивостей може призвести до їхньої некерованості, і як наслідок – неконструктивності поведінки.

Досліджуючи рефлексію у межах метакогнітивної парадигми, Russell R. R. відзначає, що рефлексія визначає весь «профіль» психічного життя: стильові особливості пізнавальної діяльності, специфіку побудови ментальної моделі світу, закономірності регуляції психічних процесів, характер і структуру соціально- психологічної адаптації [55].

На думку С.Л. Рубінштейна, існують «..два способи існування людини і ставлення до життя: перший – життя не виходить за межі безпосередніх зв'язків, другий, пов'язаний з рефлексією та виводить за межі безпосереднього життя» (С.Л. Рубінштейн, 1976).

Відповідно до певних способів «первинної категоризації» можна розрізняти і варіанти рефлексії. Тобто первинна категоризація задає набір розумових засобів, за допомогою яких здійснюється рефлексивне освоєння діяльності і, отже, визначення типу та рівня рефлексії. Рівень абстракції використовуваних категорій (особистісних конструктів) свідчить про рівень складності рефлектування (граничної для особистості складності матеріалу, що рефлектується).

Ціла низка науковців вивчає рефлексію у контексті дослідження питання побудови «життєвого світу». Вперше цей термін було введено в ужиток Е Гуссерлем і Л. Бінсвагнером як поняття ідеографічне, що описує феноменологію тієї унікальної реальності, в якій виявляє себе кожна людина. Пізніше спроби проникнути в унікальну реальність особистості робилися в дослідженнях, що стосуються типології життєвих світів А. Адлером, Е. Фроммом, К. Хорні та ін..

Головаха Є., Паніна Н. передбачають, що існують варіанти життя, що відтворюються людством. Будь-який з них (життя як передмова, життя як творчість, життя як досягнення, життя як сон, життя за правилами, життя – марнування часу, життя проти життя) може бути обраний самою людиною, або нав'язаний їй. Як зазначає автор, «чисті» варіанти є ідеальними типами і рідко реалізуються в реальності, адже життя кожної середньої людини мозаїчне і одночасно складається з кількох варіантів. Відтак автор визначає поняття

«варіант життя» як цілісну психологічну характеристику індивідуального буття, що визначається типом ставлення людини до життя. У науковій літературі поряд з цим поняттям часто використовується термін «стиль життя» [12].

Залежно від обставин чи подібності варіантів життя передбачається деяка можливість його зміни. «Особистісний тип – завжди результат життєвого вибору. Прийняття рішення про варіант життя є "точкою біфуркації". Після вибору зворотного шляху немає, і особистість людини повинна модифікуватися під впливом нового способу життя. Цей момент "біфуркації" може статися в будь-який період життя, але найчастіше вона відбувається в юності [там сам, с. 54].

Як уже зазначалося раніше, юнаки та дівчата вирішують основне завдання свого віку – самовизначення. На цьому етапі визначаються життєві перспективи, проектується майбутнє молоді людини. Від того, яким чином буде вирішено завдання на особистісне самовизначення в юності, такий і буде подальше життя людини.

Отже, можна стверджувати, що саме в юнацькому цьому віці відбувається остаточне визначення того, яким шляхом буде йти подальший розвиток особистості і вирішальну роль у цьому виборі відіграє рівень особистісної рефлексії молоді людини. Цей шлях може виражатися у стилі життя чи типі життєвого світу.

Дослідження рефлексивності нерозривно пов'язане з вивченням свідомості, яка є «регулятором» поведінки. Проте свідомість не покриває психічної діяльності людини загалом. Психічне та усвідомлене не можуть бути ототожнені. І межею між ними стає саме слово. Відтак поведінка людини може регулюватися за допомогою об'єктивованих у слові значень (вербалізованих конструктів), або за допомогою неусвідомлених імпульсів, бажань, почуттів (невербалізованих конструктів). Довільне регулювання діяльності та поведінки є рефлексивним або усвідомленим.

Усвідомленість діяльності виявляється у здатності описи своїх дій за допомогою слів: "Усвідомити якусь операцію, означає перевести її з площини дії в площину мови"[10, с.209].

Отже, критерієм усвідомленості психічної функції є здатність висловити їх

у словах, здатність вербалізації. Тому ми вважаємо, що конструкти, що існують на вербальному рівні, описують довільні форми мислення, а риси, властивості характеру і зразки поведінки, не представлені на вербальному рівні у свідомості суб'єкта, є неусвідомленими і, отже, не довільними, неконтрольованими власним носієм.

Перші, звернені до себе питання ставить ще підліток, який розмірковує про свою зовнішність, що швидко змінюється, а відтак намагається сформувати свій образ. Юнак вже звикає до своєї зовнішності, формує відносно стійкий образ свого тіла і відповідно стабілізує пов'язаний з нього рівень домагань. З розвитком здатності до рефлексії поступово на перший план виступають тепер інші властивості Я – розумові здібності, вольові та моральні якості, від яких залежить успішність діяльності та відносини з оточуючими. Однак із зміною змісту образу Я істотно змінюється ступінь значущості окремих його компонентів, на яких особистість зосереджує увагу. У ранній юності масштаб самооцінок помітно укрупнюється: "внутрішні" якості усвідомлюються пізніше "зовнішніх", зате старші надають їм більшого значення.

У сприйнятті іншої людини психологізація опису після 15 років різко зростає. У порівнянні з дитиною юнак уже здатний об'єктивніше оцінювати свій досвід і розглядати можливості, що відкриваються перед ним. Він поступово усвідомлює точки зору інших людей і починає реалістичніше оцінювати про мотиви їх дій. Все це звільняє його від пут егоцентричного світосприйняття. Сенс поведінки

дорослих, який був від нього прихований, поступово стає йому доступним.

Цей процес відбувається в тому числі за допомогою використання людиною психологічних описів особистості. Переважання в індивідуальній системі значень об'єктивних властивостей людей (описів їх фізичних якостей, поведінки) може свідчити про те, що в процесі соціальної перцепції не відбувається «розкриття» суб'єктивних властивостей людей і (що важливіше) самого себе.

У різний час науковцями емпірично вивчалися вікові особливості психологічного змісту образу іншої людини, а саме особливості сприйняття та інтерпретації невербальної поведінки. Вони показали, що з віком зміст образу

іншої людини ускладнюється, зокрема у шкільному віці починається переорієнтація на властивості сприйманої людини як суб'єкта спілкування та взаємодії з іншими людьми, відбувається переорієнтація на більш рефлексивні, властиві дорослим описи та характеристики. Також у серії досліджень було виявлено, що системи конструктів у дітей відрізняються більшою конкретністю і в міру дорослішання стають більш абстрактними і психологічними. У юності ж відбувається розвиток понятійного, теоретичного мислення, тобто – наповнення системи індивідуальних конструктів конструктами високого рівня абстракції.

З розвитком спроможності до особистісної рефлексії відбувається не тільки семантичне перетворення системи конструктів, а й зміна її структури. Так, зростання ступеня абстрактності системи конструктів під час навчання у ЗВО було доведено Боднар А. Я. Вона виявила, що другий курс (17-18 років) «є критичним періодом у сфері суб'єктивної репрезентації міжособистісних відносин, що проявляється в «склеюванні» когнітивної організації системи». Зазначені процеси авторка називає критичною перебудовою внутрішніх уявлень другокурсників, пов'язаною «з інвалідизацією усталених способів інтерпретації», що здійснювалися раніше, на першому курсі [5, с. 50].

Вказані дані досліджень показують, що прогресивний розвиток системи особистісних конструктів у дитинстві, підлітковому віці та юності йде по лінії збільшення в ній психологічних характеристик, підвищенні рефлексивності особистості. Крім того, цей розвиток є єдністю диференціації та інтеграції системи конструктів

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ РЕФЛЕКСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ТА СЕМАНТИКИ СТИЛІВ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕРЦЕПЦІЇ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

3.1. Опис методів та процедури дослідження.

Емпіричною базою дослідження став Західноукраїнський національний університет. У дослідженні взяли участь 20 юнаків та дівчат віком 17-19 років. Для виконання поставлених завдань та підтвердження висунутих гіпотез було проведено два етапи:

1. Діагностика стилів соціальної перцепції учасників дослідження, що

відображає варіанти розвитку особистісної рефлексії, вивчення змістовно-сміслових характеристик системи особистісних конструктів юнаків і дівчат, із застосуванням техніки репертуарних решіток (Дж. Келлі, Repertory Grid Technique).

2. Виділення груп та характеристика учасників (за віковою та статевією ознакою), що використовують різні категорії конструктів для опису себе та інших людей. Діагностика передбачуваних можливостей системи конструктів та особливостей особистості учасників із застосуванням низки особистісних методик (САТ, СМОЛ, СЖО) та порівняння отриманих даних у виділених групах. Виявлення взаємозв'язків між показниками, що характеризують стилі соціальної перцепції та властивостями особистості юнаків і дівчат, котрі брали участь в експерименті.

Отже, на першому етапі здійснювалася діагностика семантики ССП учасників, що відображає варіанти розвитку особистісної рефлексії.

Для діагностики системи особистісних конструктів було обрано запропоновану Дж. Келлі техніку репертуарних решіток (Repertory Grid Technique) (Додаток А), яка виявляє систему значень, що організують поведінку людини та дає змогу одночасно дати змістовний та структурний опис індивідуальної свідомості. ТРР спрямована на виявлення «власних», індивідуальних, створюваних безпосередньо в ході обстеження конструктів на відміну від семантичного диференціалу, в якому використовуються задані ззовні конструкти.

Важлива відмінність ТРР від багатьох інших процедур шкалювання полягає в тому, що репертуарні решітки спрямовані не на отримання інформації про об'єкти шкалювання, що, звичайно, можливо, а на отримання інформації про саму людину, яка їх заповнює.

ТРР отримала свою назву за формою подання результатів обстеження. Решітка - це матриця, де стовпці відповідають елементам оцінювання (людям, які є близькими для учасника), а рядки – характеристикам-конструктам (шкалам або властивостям тощо). На перетині рядків і стовпців стоять оцінки даного елемента за цим конструктом.

У нашому дослідженні список елементів складався із 13 позицій. Під номером 1 у списку стояв сам учасник. Для того, щоб сфера його міжособистісного спілкування була представлена найбільш повно, чотири наступні елементи були відведені для членів сім'ї та найближчих родичів, далі чотири елементи – колеги (окурники та викладачі) та останні чотири елементи – друзі та знайомі ніяк не пов'язані ні з сім'єю, ні з навчанням (див. Додаток А).

Конструктами є характеристики, параметри, якості, шкали тощо, які використовуються для оцінки людей. Всі ці характеристики не просто засвоюються випробуванням ззовні, але конструюються на основі власного досвіду, наповнюються особливим індивідуальним змістом.

Конструкти виявлялися методом тріад (випробуваному пропонується з трьох елементів вибрати і назвати два найбільш подібні між собою і визначити, чим вони відрізняються від третього). Келлі вважав, що конструкти, які він створює своїми методами, є репрезентативною вибіркою з безлічі вербальних проявів глибинних конструктів і виявляються більш особистісно релевантними. У тому випадку, якщо учасник вагався з генеруванням конструкту на заданій тріаді, йому пропонувалося сформулювати тріаду самостійно.

У роботі ми користувалися найпростішим варіантом оцінної решітки – двобальним. При її заповненні учасник оцінює кожну людину (елемент) за характеристикою (конструктом) за принципом «галочок і прогалин». Його просять поставити галочку в стовпці, що відповідає певному елементу, у тому випадку, якщо він належить до одного полюса конструкту, і залишити прогалину, якщо він належить до іншого.

Результати, одержувані під час аналізу ТРР, були поділені на дві групи:

- а) змістовно-сміслові характеристики;
- б) формально-структурні характеристики системи індивідуальних конструктів (наприклад, ступінь диференційованості та інтегрованості системи, вираженість першої головної компоненти, числа ізольованих конструктів тощо).

Зауважимо, що спроби змістовно-сміслові систематизації виявлених в учасників конструктів робилися як за кордоном, так і у нас. Так, наприклад,

Ландфілд запропонував і описав 20 смислових категорій, що належать до різних галузей людських відносин і проявів активності, дав визначення та приклади кожної з них; визначив надійність запропонованої класифікації та описав її динаміку в ході терапевтичної роботи з клієнтами (Landfield, 1971). Запропонована ним класифікація містить такі категорії:

1. Соціальна інтеракція – будь-яке висловлювання, в якому міститься вказівка на безпосередню та тривалу взаємодію з іншими, або навпаки. Наприклад, «зацікавлений», «керуючий іншими», «розуміючий», «екстравертований» тощо.

2. Душевна сила (активність) - будь-яке висловлювання, що вказує на прояв сили, зусиль, явну експресію, завзятість, або навпаки. Наприклад, «агресивний», «амбітний», «неврівноважений», «байдужий», «пасивний», «творчий» тощо.

3. Організація – будь-яке висловлювання, що вказує на стан або процес структурування, планування або організації, або навпаки. Наприклад, "точний", "конструктивний", "формальний", "обов'язковий", "хаотичний" тощо.

4. Самодостатність – будь-яке висловлювання, що вказує на незалежність, ініціативність, здатність до самостійного вирішення проблем, або навпаки. Наприклад, «незалежний», «який не зазнає заперечень», «догматик», «програє», «послідовник ідей».

5. Статус – будь-яке висловлювання, пов'язане з докладанням зусиль до досягнення більш високого статусу, престижу або відчуття нестачі в цьому. Наприклад, має гроші, висока позиція, інтелектуал, професіонал, виконавчий тип, низький статус, тупий.

6. Конкретні описи – будь-які конкретні характеристики, які констатують конкретні факти, події. Наприклад, «завжди живе в тому самому місті», «здобув освіту в коледжі», «студент», «одружився», «мама».

7. Інтелектуальність – будь-яке висловлювання, що вказує на інтелектуальну діяльність та розумові здібності. Наприклад, «тямущий», «ерудит», «інтелектуал», «професор», «дурний».

8. Фантазії – будь-яке висловлювання, яке вказує на суб'єктивну

активність, яка відірвана від реальності, пов'язана з роботою уяви, або навпаки. Наприклад, "практик", "реаліст", "романтик".

9. Самостворення – будь-яке висловлювання, у якому особистість вказує на себе. Наприклад, «я їх люблю», «отримую задоволення від їхньої компанії», «подобається мені».

10. Альтернатива – людина використовує більш ніж один конструкт для опису елемента, або кваліфікує його як один з можливих вимірювань, допускаючи інші конструктивні винаходи.

11. Сексуальність – будь-яке висловлювання, яке має відношення до сексуальної поведінки. Наприклад, "фізично не збуджує мене", "сексуальна", "заміжня".

12. Моральність – будь-яке висловлювання, пов'язане з релігійними або моральними цінностями, або навпаки. Наприклад, «совісність», «щирість», «лояльність», «чуйність», «аморальність», «егоїстичність».

13. Зовнішній вигляд – будь-яке висловлювання, що описує зовнішній вигляд людини. Наприклад, "красивий", "виглядає старо", "худий", "високий".

14. Емоційне збудження – будь-яке висловлювання, що вказує на короткочасний чи постійний стан занепокоєння, гніву, ентузіазму, страху, радості.

15. Егоїзм – будь-яке висловлювання, що вказує на власну значущість (конструктивну, деструктивну). Наприклад, «авторитарний», «самовдоволенний», «відчуття самовпевненості», «знає, чого хоче».

16. Конструкти часу – будь-який стан, пов'язаний з особистісними очікуваннями та орієнтирами майбутнього чи спогадами минулого. Наприклад, "щасливе дитинство", "наявність мети", "думки про минуле".

17. Чуттєвість – будь-яке висловлювання, пов'язане зі сприйнятливістю до таких почуттів як любов, співчуття, доброта, м'якість. Наприклад, «допомога», «закоханість», «лагідний», «чутливий до критики», «сентиментальність».

18. Залучення – будь-який стан, пов'язаний зі спробами особистості виявити внутрішній зміст, знаходження нового способу життя, філософії.

Наприклад, «віра в зміну», «відданість», «глибокий інтерес до роботи», «любить тільки себе», «релігійність».

19. Екстремальні якості – будь-який прикметник, прислівник або фраза, яка робить конструкт екстремальним або передбачає вищий ступінь цієї характеристики. Наприклад, "завжди", "хронічно", "ніколи", "досконало".

20. Гумор – будь-який стан, пов'язаний зі здатністю або нездатністю до усвідомлення, оцінювання або вираження того, що прекрасно, кумедно, смішно.

Донахью (Donahue E.M., 1994) виділив і позначив шість різних способів структурування та вираження особистих конструктів за формою: факти («з міста»), звички («їсть багато солодощів»), навички («чемпіон з шахів»), переваги («любить читати книги»), поведінкові схильності («завжди сперечається») та риси («добрий»). За змістом Донахью розподілив конструкти відповідно до параметрів Великої П'ятірки: екстраверсія, доброзичливість, свідомість, емоційна стабільність та відкритість досвіду. Донахью вважав, що переважання конструктів за формою в системі особистісних конструктів вказує на її простоту, за змістом – на її складність.

Серед вітчизняних розробок нам відомі класифікації «виявлених» конструктів І.П. Шкуратової (1986).

На основі діагностики міжособистісних відносин у різних категорій досліджуваних (студенти, вчителі, військові, школярі) авторка виділяє 16 категорій (класів) конструктів:

1. «Ставлення до інших людей» - "товариські - замкнуті", "уважні до людей - неуважні до людей", "делікатні - нахабні" тощо.

2. «Ставлення до себе» - "люблять тільки себе - думають про інтереси інших людей", "працюють над собою - не хочуть розвиватися".

3. «Ставлення до професійної та інших видів діяльності». Конструкти, що описують стиль роботи, її якість, успішність, задоволеність роботою, ступінь активності в ній, самостійність, ініціативність та подібні до них характеристики.

4. «Ставлення до матеріальних предметів». Конструкти, що характеризують взаємодію людини з предметним світом: її акуратність, любов до речей, ощадливість, інтерес до їх устрою, любов до порядку у світі речей або

протилежні характеристики.

5. «Ставлення до явищ культури, науки та ідеології». Конструкти, пов'язані з відображенням етичних, естетичних, релігійних, політичних, партійних, етнічних та інших поглядів та переконань. Інтерес або його відсутність до явищ мистецтва та науки.

6. «Світоглядні відносини». Конструкти, що характеризують загальний настрій людини, її життєве кредо (наприклад, "оптиміст - песиміст", "після мене хоч потоп - думає про майбутнє").

7. "Властивості темпераменту". Конструкти, що описують динаміку поведінки людини через характеристики активності, швидкості реакцій, емоційності тощо.

8. «Інтелект та здібності». Конструкти, що характеризують розумові та інші здібності людей (наприклад, "має організаторські здібності - не має", "схоплює на льоту - тугодум").

9. «Здоров'я та хвороби». Конструкти, що відбивають наявність хвороб чи його симптомів на протигагу здоров'ю.

10. "Егоцентричні конструкти". Особлива категорія конструктів, у яких випробуваний дає оцінку іншим щодо себе. Наприклад: "подобаються мені - не подобаються", "люблять мене - не люблять".

11. "Поведінкові конструкти". Конструкти, які містять не властивості чи риси особистості, а конкретні поведінкові аспекти. Наприклад: "ходять на дискотеки – не ходять". Вони, як правило, свідчать про низький розвиток категоріального апарату людини, що заповнює тест. Відомо, що розвиток здатності до оцінки та самооцінки проходить ряд етапів. Один із найбільш ранніх етапів – констатація вчинків, якому й відповідають ці конструкти. Здатність до узагальнення та виділення якості, що лежить за ними, приходить пізніше - у підлітковому віці при гарному розвитку інтелекту.

12. Непсихологічні конструкти. До них відносяться всі конструкти, які не містять безпосередньої психологічної інформації. Наприклад, опис зовнішності, демографічні дані тощо.

13. «Захоплення та інтереси». Конструкти, що описують всілякі заняття, якими можуть займатися люди на дозвіллі. Вони ставляться теж до розряду

конкретних, але у поєднанні з іншими психологічними конструктами можуть доповнювати образи оточуючих людей.

14. "Шкідливі звички". Конструкти, пов'язані з вживанням спиртних напоїв, наркотиків та курінням. Зустрічаються рідко, і їхня присутність вказує на наявність якщо не проблем, то інтересу до цієї сторони життя.

15. "Сексуальна сфера". Конструкти, пов'язані з досвідом, враженнями та ставленням до сексу.

16. «Екстраординарні конструкти». Конструкти, що ґрунтуються на метафоричному сприйнятті людей або на застосуванні професійних (непсихологічних) знань.

Саме цю класифікацію ми взяли за основу своєї роботи, додавши ще чотири смислові категорії:

- "Соціальний статус". Конструкти, що визначають соціальне становище людей, громадську роль, яку вони грають;

- "Оціночні конструкти". Конструкти, що виражають загальну оцінку учасником інших людей, наприклад "свій хлопець - чужинець";

- «Морально-вольові якості». Висловлювання, пов'язані з моральними цінностями або навпаки та особливостями їх реалізації у повсякденному житті. Наприклад, «має совість», «чесність», «принциповість», «прискіпливість».

- «Описи зовнішності». Ця категорія конструктів через багато чисельності просто «зажадала» окремого виділення з категорії непсихологічних конструктів і подальшого розгляду нашому дослідженні.

Аналіз системи особистісних конструктів досліджуваних ґрунтувався на відношенні генерованих досліджуваними конструктів до зазначених категорій. Ми враховували, наскільки різноманітні конструкти кожного учасника, тобто скільки категорій вони відображають, які з них представлені повніше, які не згадувалися зовсім.

Здійснюючи семантичний аналіз системи особистісних конструктів, ми відносили конструкти учасників до двадцяти різних змістовно-смислових категорій. Потім підраховували кількість згаданих категорій кожним учасником. Чим більше змістовно-смислових категорій згадував випробуваний, тим більше

граней культурно-історичного буття людства представлено в його індивідуальній свідомості, тим багатша його індивідуальна система значень, через призму якої відбувається сприйняття суб'єктом світу, інших, самого себе.

Також проводилася оцінка КС за ступенем "сили зв'язків" між конструктами. Чим нижча середня величина зв'язків між конструктами, тим більш когнітивно диференційованою є людина.

На другому етапі здійснювалося виділення груп та характеристика учасників (за віковою та статевою ознакою) та відбувався аналіз передбачуваних можливостей системи конструктів та особливостей особистості піддослідних із застосуванням низки особистісних методик (САТ, СМОЛ, СЖО) та порівняння середніх значень даних, отриманих у виділених групах. Також були виявлені взаємозв'язки між показниками, що характеризують систему особистісних конструкцій, і властивостями особистості юнаків і дівчат.

3.2. Результати дослідження семантики стилів соціальної перцепції як відображення рівнів розвитку рефлексивності особистості у юнацькому віці

Перший етап дослідження проводився з метою вивчення загальної картини семантики стилів соціальної перцепції в юнацькому віці ми визначили середні значення частот згадування різних смислових категорій конструктів у юнаків і дівчат, використовуючи прийняту нами змістовно-смислову класифікацію конструктів, представлену у попередньому параграфі.

Виявилось, що найчастіше вживану смислову категорію склали конструкти, що описують ставлення до інших людей (28,9%); наступною за величиною виявилася категорія конструктів "опису зовнішності" (10,7%); потім - «світоглядні відносини» (7,5%); конструкти, що характеризують розумові та інші здібності людей (6,4%); морально-вольові якості (5,5%); демографічні дані (5,5%); ставлення до професійної діяльності (5,5%); характеристики темпераменту (5,2%).

Інші категорії конструктів представлені досить слабо: загальна оцінка

особистості (4,1%), дані, що описують статус людини (3,7%), конструкти, вказують на шкідливі звички (3,2%), ставлення до матеріальних предметів (2,8%) о), егоцентричні конструкти (2,8%), ставлення до себе (2,1%), поведінкові конструкти та «хобі та захоплення» (по 1,9%), ставлення до явищ культури, науки та ідеології (1), 8%), «здоров'я та хвороби», «сексуальна сфера» та екстраординарні конструкти (по 1%).

Конструкти, пов'язані з відображенням етичних, естетичних, релігійних, політичних, партійних, етнічних та інших поглядів та переконань, інтерес або його відсутність до явищ мистецтва та науки, представлені вкрай слабо-1,8%.

Отже, ми здійснили спробу якісного аналізу системи особистісних конструктів юнаків та дівчат, що відбиває особливості особистісної рефлексії. Незважаючи на те, що сфера відносин між людьми для них є важливою, для них відіграє величезну роль зовнішність людини. Молоді люди знаходяться на етапі особистісного самовизначення, і одним з провідних завдань для них є вироблення власного світогляду, також значущі особливості людини в професійній та інших видах діяльності.

Людині властиво безперервне рух у напрямі осмислення життя. Природна здатність людини сприймати схожі події по-новому, дозволяє йому тлумачити значні події, накопичувати новий досвід, будувати картину світу. Внутрішній світ людини наповнюється змістом, черпаючи його з досвіду людської спільноти як системи зв'язків та відносин. Саме світогляд, життєва концепція людини визначає його ставлення до життя, його поведінку в будь-якій ситуації та ступінь залежності чи свободи від цієї ситуації.

Другий етап, насамперед, передбачав виділення груп, що використовують різні категорії конструктів для опису себе та інших людей.

Для того щоб підтвердити наше припущення про те, що в юності існують семантично різні стилі соціальної перцепції, а семантика стилів соціальної перцепції відображає рівень розвитку рефлексивності особистості в юнацькому віці: переважання в описі себе та інших людей психологічних характеристик є ознакою вищого рівня розвитку рефлексивності особистості, ми виділили групи учасників, які

використовують різні смислові категорії особистісних конструктів, і порівняли характеристики їх систем.

Враховуючи семантику міжособистісного сприйняття членів першої групи (32% від загальної кількості учасників), їх стиль соціальної перцепції можна умовно назвати «поведінковим». У цій групі переважають непсихологічні конструкти (демографічні дані), описи зовнішності, вказівки на шкідливі звички, статус та загальна оцінка людини. Під поведінкою розуміються зовнішні прояви психічної діяльності. Поведінка відбувається у зовнішньому світі та виявляється зовнішніми спостерігачами. У цьому відношенні поведінка в психології протиставляється свідомості як сукупності внутрішніх процесів, що суб'єктивно переживаються. Такі особи орієнтуються на зовнішні нормативні ознаки, ними вирішується вікове завдання первинної соціалізації, основний акцент при сприйнятті людей робиться на рольові ознаки.

Наведемо приклад заповненої ТРР учасником, віднесеним нами до цієї групи. Так випробуваний О.С.Г. генерував 14 конструктів, що належать до восьми смислових категорій. З них чотири конструкти (23,53%) відносяться до описів зовнішніх даних: "худий - товстий", "сильний - слабкий", "очкарик - не очкарик", "маленький - великий". По два конструкції (14,28%) відносяться до наступних категорій: «Світоглядні відносини» - «серйозний-щасливий» і «веселий - сумний»; «Непсихологічні конструкти» - «молодші - старші», «дівчинка - хлопчик»; «Особистісні конструкти» - «хороший-поганий», «лох-не лох». За одним конструктом (7,14%) відноситься до смислових категорій «Ставлення до інших людей» - «добрий - злий»; "Інтелект і здібності" - "розумний - дурень"; "Здоров'я та хвороби" - "хворий - здоровий"; «Соціальний статус» - «багатий-жебрак».

Як бачимо, соціальна перцепція О.С.Г. переважно спрямована на зовнішні ознаки людей, їх зовнішність, власне психологічні характеристики інших людей представлені досить мало і перекриваються описами зовнішності, демографічними даними та загальними оцінками.

У другій групі (21%), з «рефлексивним» стилем соціальної перцепції, переважали конструкти, що описують ставлення до інших людей, себе,

професійної діяльності, морально-вольові якості. Рефлексія полягає в здатності людини зосереджуватися на змісті своїх думок, абстрагуючись від зовнішнього, тілесного. Ця група молодих людей орієнтована на оцінку себе та інших людей за власне психологічними характеристиками, що криються за зовнішніми вчинками. Для них найбільш значущі особистісні відносини, можна говорити про більш високий рівень соціалізації, глибину міжособистісних взаємин і високий рівень розвитку особистісної рефлексії, у них нижча орієнтація на зовнішні соціальні норми і вище на загальнолюдські цінності, що виявляється у підвищенні частоти вживання категорії морально-вольових конструктів.

Наведемо приклад заповненої ТРР досліджуваної, віднесеної нами до «рефлексивної» групи: Учасниця І. Ю. генерувала 15 конструктів, що належать до шести смислових категорій. З них більшу частину складають конструкти, що відносяться до категорії «Ставлення до інших людей» - десять (66,67%): «товариськість - замкнутість», «любить принижувати - доброзичливість», «ревності - довіру», «повага до оточуючих - неповага», «єхидність - не засуджує», «хитрість - простота», «розуміння - не здатність розуміти», «недовіра - довіра», «грубість - ніжність». І за одним конструктом (6,67%) було названо такі смислові категорії: «Ставлення до професійної та інших видів діяльності» - «любов до відпочинку - працездатність»; «Ставлення до матеріальних предметів» - «любить чистоту - неохайність»; «Світоглядні відносини» - «веселощі-пригніченість»; «Описи зовнішності» - «хороша зовнішність - неохайність»; «Морально-вольові якості» - «прагне - не прагне».

Отже, учасниця І. Ю., віднесена нами до групи з «рефлексивним» стилем соціальної перцепції, у процесі міжособистісного сприйняття, насамперед, звертає увагу на позицію людини по відношенню до інших людей, її поведінку в процесі спілкування. Набір її конструктів спрямований на внутрішній зміст іншого та за семантикою значно відрізняється від набору О.С.Г., конструкти якого описують в основному зовнішні ознаки людей.

Середні значення частот використання тієї чи іншої категорії конструктів у третій групі (47%) розташувалися між значеннями першої та другої груп. Цю

групу, незважаючи на її найбільший розмір, можна умовно назвати «маргінальною», відповідно стиль соціальної перцепції - «маргінальний», тобто стиль соціальної перцепції, що за змістом

знаходиться на стику двох перших стилів і відчуває їх суперечливий вплив. Для даних учасників у порівнянні з іншими більш значущі особливості темпераменту та світогляду людини, вони вирішують задачу на побудову цілісної картини світу, вироблення свого життєвого кредо.

Маргіальність - прикордонний, перехідний, структурно невизначений соціальний стан індивіда чи групи. Як правило, маргінали відчувають культурний конфлікт. Це конфлікт, що виникає у свідомості індивіда, що перебуває на стику двох культур, які мають норми, стандарти, вимоги, що суперечать один одному. Члени цієї групи займають проміжне положення між першими двома групами і відчувають вплив «суперечливих один одному норм, цінностей», що виражається у використанні абсолютно різних смислових категорій конструктів. Зазначимо, що під терміном «маргіальність» ми маємо на увазі стан перехідності від «поведінкового» стилю соціальної перцепції до «рефлексивного» і не наділяємо його «знаковою» функцією соціально негативного явища.

Наведемо приклад заповненої ТРР учасником, віднесеним нами до «маргіальної» групи. Сімнадцять конструктів, генерованих С. П. можна віднести до восьми смислових категорій. З них найпоширеніша смислова категорія «Ставлення до інших людей» - п'ять конструктів (29,41%): «добродота-злість», «наглий - стриманий», «надійний - ненадійний», «розсудливий - відірваний», «упертий - неупертий». Чотири конструкти (23,53%) належать до «Морально-вольових якостей»: «справедливий - несправедливий», «сміливий - боягузливий», «цілеспрямований - байдужий», «сильна людина - слабка людина». Два конструкти (11,76%) відносяться до категорії «Описи зовнішності»: «красивий - некрасивий», «високий - низький». За одним конструктом (5,88%) до категорій «Ставлення до професійної та інших видів діяльності» - «відповідальний - безвідповідальний»; «Ставлення до матеріальних предметів» - «економний-неекономний»; «Світоглядні відносини» - «веселий - сумний»; «Властивості темпераменту» - «спокійний - нервовий»; «Інтелект і здібності» - «розумний -

дурний».

У членів кожної з виділених груп свій власний суб'єктивний семантичний простір, в якому вони осмислюють себе та інших людей, здійснюють особистісну рефлексію. Відповідно до тих конструктів, які в них переважають, особи з «поведінковим», «маргінальним» та «рефлексивним» стилем соціальної перцепції спрямовують організують вчинки та міжособистісне сприйняття; сприймають, розуміють та пояснюють те, що відбувається.

Ферт О. зазначає, що кожен стиль соціальної перцепції «виникає і існує в контексті відповідних видів діяльності для вирішення певних завдань» [29]. Це означає, як і «поведінковий» і «рефлексивний» стилі соціальної перцепції може бути ефективно застосовні до вирішення відповідних їм завдань міжособистісного сприйняття. «Поведінковий» стиль здійснюється більш простими засобами (конструкти низького рівня абстракції) і, як буде показано далі, у деяких випадках має переваги над «рефлексивним». Для «рефлексивного» потрібні більш складні засоби (конструкти високого рівня абстракції), за такого стилю міжособистісного сприйняття образ соціального світу має більшого значення при побудові загальної картини світу.

Необхідно відзначити, що виявлені стилі соціальної перцепції не присутні у випробовуваних у чистому вигляді, швидше у молодих людей виділяється провідний або переважаючий стиль, що задається перевагою системою суб'єктивних значень. Крім того, наводячи дану класифікацію стилів соціальної перцепції, ми в жодному разі не обмежуємося фіксацією станів, а передбачаємо динаміку.

Аналіз отриманих даних за статевою ознакою засвідчив те, що рефлексивний стиль використовують переважно дівчата, а маргінальний і поведінковий – юнаки. Це свідчить про більшу спрямованість на міжособистісні взаємовідносини у дівчат, а також про те що їх особистісний розвиток дещо випереджає розвиток юнаків. Такі дані можна пояснити також відмінностями в соціалізації юнаків і дівчат. Будуючи свою ідентичність, пробуєючи різні способи взаємодії з іншими людьми, юнаки та дівчата освоюють різний репертуар ролей, що веде до формування різних систем конструктів та різних якостей. Так як

дівчата змушені освоювати інтимно-особистісне спілкування, їхня система конструктів розвивається за «рефлексивним» типом. Для юнаків це не так важливо. Вони цілком можуть будувати свою взаємодію з іншими людьми, використовуючи набір конструктів «поведінкового» типу.

Ця тенденція може посилюватись особливостями найближчого кола спілкування.

Молоді люди переважно взаємодіють з особами своєї статі, переважання конструктів певного типу в референтній групі неминуче призведе до освоєння молодого людиною саме такого набору конструктів. Дівчата, спілкуючись з дорослими жінками, спрямованими на максимальне усвідомлення своїх і чужих думок і почуттів, природно, звертатимуть увагу на думки та почуття; юнаки, спілкуючись із чоловіками, які оцінюють людей з погляду придатності до певної справи, самі освоюють таку систему конструктів.

Для підтвердження припущення про те, що «поведінковий» стиль соціальної перцепції більш характерний для юнаків, а «рефлексивний» - для дівчат, ми порівняли середні значення суб'єктивного семантичного простору у юнаків та дівчат. При порівнянні частот вживання смислових категорій у юнаків і дівчат виявилось, що дівчата частіше, ніж юнаки виділяють конструкти, що належать до сфери «Ставлення до інших людей»; «Ставлення до себе»; "Властивості темпераменту"; "Сексуальна сфера". Юнаки ж частіше, ніж дівчата виділяють оціночні конструкти, конструкти класу «Ставлення до професійної та інших видів діяльності», «Шкідливі звички», «Здоров'я та хвороби», «Егоцентричні конструкти», «Ставлення до матеріальних предметів», «Інтелект та здібності» та "Оціночні конструкти".

Отримані дані узгоджуються з уявленнями про більшу експресивність жінок, яка перебуває в напрямку інтересів особистості безпосередньо на ситуацію міжособистісної взаємодії з урахуванням емоційних реакцій оточуючих, і інструментальності чоловіків, що проявляється в орієнтації особистості на досягнення цілей за межами безпосередньої ситуації міжособистісної взаємодії.

У таких смислових сферах як «Ставлення до явищ культури, науки», «Світоглядні відносини», «Поведінкові конструкти», «Захоплення та інтереси»

частота вживання конструктів істотно не відрізняється.

ВИСНОВОК

У представленому кваліфікаційному дослідженні здійснено спробу цілісного пізнання людини, спробу осмислити феномени психічного життя людини, що описуються за допомогою різних термінів та понять в окремих галузях психологічної науки: психології рефлексії, інтегральної психології, психосемантики. У цих напрямках людина розглядається як суб'єкт діяльності, відтак регуляція цієї діяльності, своєю чергою, може бути розглянута з точки зору рефлексивного контролю, індивідуального стилю діяльності, теорії особистісних конструктів, імовірного прогнозування.

Усвідомлення людиною себе і дійсності або рефлексія, як необхідні умови регуляції діяльності, в той же час є процесом витвором її власної свідомості. Нині дослідження змісту індивідуальної свідомості ведуться в рамках суб'єктивної психосемантики, теорії особистісних конструктів. Її прихильники стверджують, що основним інструментом вищого регулятивного контролю є поняття або конструкти, які утворюють «живу тканину» свідомості. Вивчення особливостей організації понять (конструктів) у систему стало можливим у рамках синергетичного підходу та дослідження когнітивної складності.

У своїй роботі ми виходили з того, що рефлексивна діяльність, діяльність із побудови індивідуальної картини соціального світу є за своєю суттю знаковою. Відтак в основу роботи був покладений стильовий підхід, що дає змогу об'єднати дослідження семантики стилів соціальної перцепції, що є відображенням рівня рефлексивності особистості, та її інструментальних властивостей.

Становлення стилів соціальної перцепції у юнацькому віці є важливою особливістю розвитку когнітивної сфери юнаків та дівчат. У молодості природним чином відбувається процес перетворення системи особистісних конструктів з урахуванням залучення юних до світу дорослих, цей вік відповідає всім умовам, необхідні формування нових конструктів. По-перше, юність – це період спроб і пошуку. По-друге, розширення соціальних зв'язків молодих людей, залучення у дорослі види діяльності забезпечує їм набуття нового досвіду-забезпечення новими елементами. І, по-третє, реакція оточуючих, а також постійна рефлексія на спроби себе в новій ролі, успіх і помилки дають юнакам поживу для роздумів, можливість продовжувати пошуки себе – створення

можливості перевірки конструктів, надаючи необхідну для цього інформацію.
Формування нової системи

конструктів для молодих людей означає володіння іншою свідомістю-свідомістю дорослої людини, а також використання стилів соціальної перцепції, властивих дорослим людям.

Проведене теоретичне та емпіричне дослідження дало змогу зробити наступні основні висновки:

1. У юності існують семантично відмінні один від одного стилі соціальної перцепції, що відображають варіанти розвитку особистісної рефлексії: 1) спрямований на зовнішні прояви психічної діяльності - «поведінковий» стиль соціальної перцепції; 2) на оцінку себе та інших людей за власне психологічними характеристиками, що криються за зовнішніми вчинками-«рефлексивний» стиль соціальної перцепції; 3) проміжний «маргінальний» стиль соціальної перцепції, що знаходиться на стику двох перших стилів і зазнає їх суперечливий вплив.

3. "Маргінальний" стиль соціальної перцепції, будучи проміжним за змістом, найбільш відкритий для змін. Це забезпечується слабкою інтегрованістю системи конструктів і великою кількістю вживаних конструктів у порівнянні з «поведінковим» і «рефлексивним» стилями соціальної перцепції.

4. Передбачувана функція системи конструктів та адаптивність репертуару поведінкових тактик самої особистості пов'язані зі структурною організацією системи (когнітивною складністю) і ґрунтується на її впорядкованості та інтегрованості, а також смислового багатстві.

5. Складність категоріальної системи індивідуальної свідомості в галузі міжособистісних взаємин у юнаків та дівчат з «рефлексивним» стилем соціальної перцепції веде до великих психічних витрат у вирішенні життєвих проблем. У таких осіб підвищується песимізм, знижуються показники суб'єктивного відчуття контрольованості життя. Особ з «поведінковим» стилем соціальної перцепції, менш схильних до інтроспекції, можна характеризувати як людей дії.

6. При підвищенні ступеня рефлексивності стилю соціальної перцепції структурні особливості сприйняття соціального світу стають все більш пов'язаними з механізмами смислоположення та загальною свідомістю життя.

Свідомість життя в осіб з «маргінальним» і «рефлексивним» стилями соціальної перцепції пов'язана з інтегрованістю, упорядкованістю системи конструктів, в осіб з «поведінковим»

стилем соціальної перцепції такі взаємозв'язки відсутні. При цьому змістовні особливості сприйняття соціального світу мають різні взаємозв'язки з показниками

свідомості життя у виділених групах.

7. В осіб зі стабільними «поведінковим» і «рефлексивним» стилями соціальної перцепції ступінь диференційованості у сфері міжособистісних взаємовідносин пов'язана з особливостями, що впливають на соціально-психологічну адаптованість, а в осіб з перехідним «маргінальним» стилем соціальної перцепції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арцишевський Р.А. Роль самосвідомості у становленні соціального суб'єкта. Соціальні студії. Луцьк: ІСН, 2019. №1. С. 2-9.
2. Батраченко І.Г., Каньоса Н.Г. Метафора та її семіотичний контекст у екологічній психології. Метафора та її семіотичний контекст: Матеріали науково-практичного семінару: тези доповідей. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. С 82-88 .
3. Бедлінський О.І. Проблема періодизації підліткового віку в сучасному суспільстві. Практична психологія та соціальна робота. 2011. Київ, № 2. С. 4954.
4. Бех І. Д. Рефлексія в духовному саморозвитку особистості. Педагогіка і психологія. Київ, 2012. № 1. С. 30 – 37.
5. Боднар А. Я. Особливості професійного самовизначення особистості на етапі навчання у ВНЗ. Наукові записки. 2015. №59. С. 49–55.
6. Боришевський М. Самосвідомість як фактор психічного розвитку особистості. Психологія і суспільство: український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис/Тернопільський національний економічний університет. Тернопіль, 2016. № 4 (38). С.
7. Бутерко Я. М. Рефлексивний характер освітньої діяльності як ціннісний фактор професійного становлення сучасного фахівця. Psychological journal. Volume 8 Issue 2 (58) 2022с. С.39-54.
8. Бурдьє П., Вакан Л. Рефлексивна соціологія. Частина II: Чиказький воркшоп. Переклад з англ. Анастасії Рябчук. Київ: Медуза, 2015. 224 с.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь : Перун, 2001. 1440 с.
10. Виготський Л. С. Історія розвитку психології. Київ: Видавництво "Літера ЛТД". 1971. 236 с.
11. Власова О. І. Педагогічна психологія: навч. Посібник. Київ: Либідь, 2005. 400
12. Головаха Є., Паніна Н. Показники стилю життя особистості. Життєтворчість: концепція, досвід, проблеми. Запоріжжя: Центріон, 2004. С. 52 – 61.
13. Зозуляк-Случик Р.В. Основи соціалізації особистості: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Івано-Франківськ: НАІР, 2015. 218 с.
14. Кацавець Р.С. Вікова психологія: навч.посібник. Київ: Алерта, 2019. 112

с.

15. Келесі М. Розвиток самопізнання особистості в ранньому юнацькому віці. Київ: Наукова думка, 1996.

16. Маслоу А. Мотивация и личность. Київ: PSYLIB, 2004.

17. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: підручник: у 2 кн. Київ: Либідь, 2004. Кн. I. Соціальна психологія особистості і спілкування. 576 с.

18. Палій А.А. Когнітивно-стильові детермінанти індивідуальності. Проблеми сучасної психології : збірник наук. праць К-ПНУ імені Івана Огієнка Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. 2011 № 11. С. 584–595.

19. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О. М. Степанов. Київ: «Академвидав», 2006. 424 с.

20. Рибалка В. Лев Виготський: культурно-історична теорія розвитку вищих психічних функцій і вчення про особистість. Психологія і суспільство. 2002. № 2.

21. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія. 3-тє видання, перероблене, доповнене. Київ: ВЦ Академія, 2017. 384 с.

22. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. Вікова та педагогічна психологія. Київ: Просвіта, 2001. 416 с.

23. Соціально-психологічне мислення: генеза, основні форми та перспективи розвитку: [монографія] / [М. М. Слюсаревський, В. В. Жовтянська, О. В. Суший, В. О. Татенко та ін.] ; за наук. ред. М. М. Слюсаревського ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 296 с.

24. Станевич І. М. Формування особистісного самоствердження старшокласників у позаурочній діяльності: дис... канд. пед. наук: 13.00.07. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2012. 237 с.

25. Становських З. Л. Рефлексивні компоненти професійного самовизначення старшокласників : дис..... канд. псих, наук : 19.00.07 К., 2016. 271 с.

26. Старовойтенко Є.Б. Життєві відносини особистості: Моделі психологічного розвитку. Київ:Лібідь, 1992.

27. Ткаченко С. О. Взаємозв'язок мотиваційної спрямованості із смисложиттєвими орієнтаціями та бажанням схвалення у осіб юнацького віку / Ткаченко С. О. Київ, 2019. 94 с.

28. Філоненко М. Психологія спілкування. Київ: Центр учбової літератури,

2008.224с.

29. Ферт О. Соціальна перцепція як складова формування гармонійних відносин. URL: phn-journal.in.ua/archive/28_2020/part_4/31.pdf

30. Фрейд З. Я й воно. Тбілісі, 1991.

31. Фурман А. В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект : монографія. Тернопіль: Астон, 2007. 164 с.

32. Хомуленко Т.Б. Діяльнісний підхід до розвитку організаторських здібностей як компетентності. Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди: Серія «Психологія». 2015. Вип. 50. С. 306322.

33. Чамата П.Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей. Київ, 1965.

34. Чеботарьова А.І. Зміст поняття «когнітивний стиль» у психологічній науці. Наука і Освіта. Одеса : ПНПУ ім. К.Д. Ушинського, 2010. № 10. С. 35–37.

35. Шемшурін О.А. Рефлексія і рефлексивні здібності як фактор особистісного розвитку молодших підлітків. Етика: методичний посібник. Харків: Вид. група «Основа», 2006. 192 с.

36. Biesta. G.J. Mead J., Intersubjectivity, and Education: The Early Writings II Studies in Philosophy and Education 1998. V 17. p 73-99.

37. Boud D., & Walker D. Barriers to reflection on experience. In D. Boud, R. Cohen, & D. Walker (Eds.), Using experience for learning (pp. 73-86). Bristol, PA: The Society for Research into Higher Education and Open University Press. 1993.

38. Buchholz C. Dynamics in the stream of self-reflection. Florida Atlantic University. DAI-B 63/06. Dec 2002. p. 3063..

39. Dewey. J. How we think: A restatement of the relation of reflective thinking to the educative process. Boston: D.C. Heath. 1933.

40. Ekebergh M. I. Acquiring caring science knowledge: The importance of reflection for learning ABO AKADEMI (FINLAND) DAI-C 63/02, p. 183.

41. Erickson Eric H. Childhood and society (2nd ed.). New York: W.W. Norton and Company. 1963.

42. Gardner R.W., Holzman P.S., Klein G.S., Linton H.B., Spence D.P. Cognitive control. A study of individual consistencies in cognitive behavior. Psychological Issues. Monograph 4. V. 1. N.Y., 1959.

43. Geneva G. & Kipchoge N. Developing Cultural Critical Consciousness and Self-Reflection in Preserves Teacher Education II Theory into Practice. Summer 2003. Vol. 42. Issue 3. pl81-188.

44. Holl S. Self-reflection and well-being: is there a healthy amount of

introspection? Psychological Reports. Feb. 2000, Vol. 86 Issue 1, p. 135. 7p. 2 charts.

45. Holland R. Reflexivity. Human Relations. Vol. 52. № 4. 1999. p. 463-483.

46. Kelly G. A. The psychology of personal constructs: Vol. 2. Clinical diagnosis and psychotherapy. L.: Routledge., 1991.

47. Klein: Melanie «Ein Kind entwickelt sich. Methoden und Technik der Kinderpsychoanalyse». Kindler, München 1981.

48. Lewin K. Dynamic theory of personality. New York: McGraw-Hill. 1935.

49. Loughran J.J. Developing reflective practice: Learning about teaching and learning through modeling. Washington, DC: Falmer Press. 1996.

50. Manthey M. Reflective Practice. Creative Nursing 2001. Vol.7.Issue 2. p.3 - 5.

51. Marsick, V. J. Learning in the workplace: The case for reflectivity and critical reflectivity. Adult Education Quarterly. 1988. VJ5(4). p. 187-198.

52. Mead G.H. Mind, self and society. Chicago: University of Chicago. 1934.

53. Merlin V.S. Essay on integral research of individuality. New York. 1987. 123 p.

54. Piaget J. Recherches sur l'abstraction réfléchissante. Paris, PUF, 1977, vol. I, II, 326 p.

55. Russell R. R. Reflection in Higher Education: A Concept Analysis. Innovative Higher Education. 2001. Vol. 26, No. 1. p. 38 - 56.

56. Schpranger E. Relations among self-talk, self-consciousness, and self-knowledge. Psychological Reports. Dec. 2002. Vol. 91 Issue 3. p. 807- 813. 2 charts.

57. Schultz M., Hatch M.J. Living with multiple paradigms: The case of paradigm interplay in organizational culture studies. Academy of Management Review. 1996. V. 21(2). p. 529 -557.

58. Seibert, K.W., & Daudelin, M.W. The role of reflection in managerial learning: Theory, research, and practice. Westport, CT: Quorum. 1999.

59. Walrath R. Kohlberg's theory of moral development. In: Goldstein S., Naglieri JA. (ed.) Encyclopedia of child behavior and development. Springer, Boston, MA. 2011. https://doi.org/10.1007/978-0-387-79061-9_1595

60. Witkin H.A., Goodenough D.R. Cognitive Styles: Essence and Origins. Field dependence and field independence. N.Y., 1982. 125 p.

[illegible]

